

NOVEMBER 2001 JAARGANG 90

NATUURHISTORISCH M A A N D B L A D

NATUURHISTORISCH GENOOTSCHAP IN LIMBURG

ELI HEIMANS

(1861 – 1914)

EEN "EVERGREEN" IN HET KRIJTLAND

Het is dit jaar precies 90 jaar geleden dat het boek "Uit ons Krijtland" verscheen, een landschapsoecologische studie "avant la lettre" van het Boven-Geuldal. De auteur ervan was Eli Heimans die, sedert zijn eerste bezoek aan Zuid-Limburg in de tachtiger jaren van de 19^e eeuw, deze streek vaak heeft bezocht.

Het fraai in linnen gebonden boek is de neerslag van degelijke observaties gedurende een aantal zomervakanties in combinatie met goed onderbouwde en scherpbinnige conclusies. Het is geschreven in een zeer leesbare stijl en geïllustreerd met duidelijke foto's en met fraaie tekeningen van de hand van de auteur zelf. De foto's zijn door zijn zoon Jacob gemaakt, waarvan sommige in de destijds zeer moderne uitvoering van stereoscoop-opnamen. Je proeft het enthousiasme van de auteur over zijn vele bijzondere ontdekkingen in deze streek gedaan, en de graagte waarmee hij anderen daarvan deelgenoot wil maken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat "Uit ons Krijtland" tijdenlang alleen nog maar antiquarisch te koop was en in een meer recent verleden twee keer is herdrukt, namelijk in 1974 en 1977.

Eli Heimans heeft met dit boek de aandacht gevestigd op de voor ons land bijzondere geologische, geomorfologische en biologische betekenis van "het land om Epen van Mechelen tot Beusdal". Wat dit betreft kan worden gezegd, dat hij het is geweest die Zuid-Limburg onder de aandacht heeft gebracht van vele landgenoten.

Na 1903 bezoekt Heimans Zuid-Limburg steeds vaker en beperkt hij zijn excursies niet langer tot zijn favoriete Geuldal. Bekend is zijn verslag van een excursie op de Sint Pietersberg, tijdens de Paasdagen van 1914, dat 24 jaar later nog eens werd afgedrukt in het boek van D.C. van Schaik over de berg. Van veel van zijn wandelingen en ontdekkingen deed hij verslag in het mede door hem opgerichte tijdschrift De Levende Natuur en ook in De (Groene) Amsterdammer, waarin hij een vaste rubriek had.

In april 1911 hield Heimans in Heerlen een belangwekkende voordracht, getiteld "Verband tussen flora en bodem in Zuidoost-Limburg". De titel doet verrassend modern aan en bevestigt de veronderstelling dat Heimans al in die tijd een duidelijk oecologische visie op de natuur had. Het is curieus dat hij één dag eerder in een leisteengroeve te Epen, thans de Heimansgroeve, het eerste mariene fossiel had gevonden waarmee de ouderdom van de Carboonafzettingen ter plaatse bewezen was. Deze en andere interessante feiten zijn uitvoerig vermeld in de nog steeds zeer lezenswaardige biografie van Eli Heimans, geschreven door F.I. Brouwer en in 1958 verschenen als academisch proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam.

De oprichting van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg in november 1910 te Sittard vond plaats in de periode dat Heimans zeer actief was in Zuid-Limburg. Vast staat dat hij met de toenmalige voorzitter Rector Jos. Cremers heeft gecorrespondeerd. Door de plotse-linge dood van Heimans in 1914 te Ge-

rolstein in de Eifel hebben beiden elkaar echter nooit ontmoet. Toch waren de contacten van dien aard, dat Cremers een gevoelig "In Memoriam" naar aanleiding van Heimans' onverwachte dood schreef, ook al deelde Cremers de levensbeschouwelijke opvattingen van Heimans allerminst, zoals tussen de regels door te lezen is.

Terugziend op het betrekkelijk korte leven van Eli Heimans is het verbaazingwekkend hoe actief hij naast zijn onderwijsbaan was in de daadwerkelijke bestudering van zeer uiteenlopende aspecten van de natuur en in het doorgeven van de kennis in voordrachten, boeken en honderden artikelen in weekbladen en tijdschriften. Je vraagt je af, hoe het mogelijk is geweest dat één persoon zo'n groot aandeel heeft gehad in wat heden ten dage beschouwd wordt als een sterke opleving van de belangstelling voor de "natuurlijke historie" onder een brede laag van de bevolking in het begin van de 20e eeuw. Misschien ligt het antwoord wel grotendeels besloten in een uitspraak over hem van zijn vriend Jac.P. Thijsse in De Amsterdammer van 27 oktober 1912: "Ik heb nooit een vlijtiger mensch gezien, ook nooit iemand die zo vlug werende, toch nog zoo omzichtig, zoo weinig oppervlakkig was".

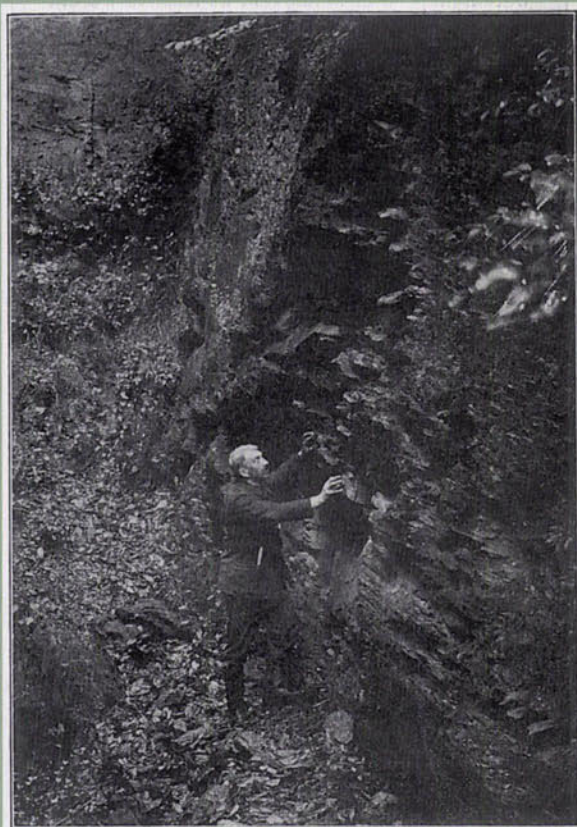
In zekere zin is dit themanummer een dubbelnummer, omdat niet alleen aan Eli Heimans aandacht wordt gegeven, maar ook aan zijn zoon Jacob. Aan hem heeft Eli Heimans op de eerste plaats zijn belangstelling voor dieren en planten overgedragen, evenals zijn liefde voor het Zuid-Limburgse land. In zekere zin heeft hij het werk van zijn vader voortgezet, hoewel in een andere tijd en op een andere wijze. Vandaar de aandacht die in dit nummer ook uitgaat naar Jacob Heimans, die niet alleen Zuid-Limburg vaak bezocht, maar zich ook inzette voor het natuurbehoud in die regio.

Eli Heimans werd 140 jaar geleden in Zwolle geboren. Zijn grote betekenis vooral voor de biologie en geologie van Zuid-Limburg rechtvaardigt het feit dat de herinnering aan zijn invloed mede door middel van dit "Heimansnummer" van ons Maandblad levend wordt gehouden.

Het initiatief om "iets ter nagedachtenis van Eli Heimans te doen" is uitgegaan van wijlen Bart Graatsma, indertijd hoofdredacteur van dit tijdschrift. Helaas, heeft hij de verwezelijking van zijn plan niet meer mogen meemaken. Tijdens de voorbereiding van dit themanummer is Arie van Loon, auteur van één van de artikelen, onverwachts overleden. Met veel respect herdenken wij zijn coöperatieve inzet voor de realisatie van deze uitgave. Mw. dr. M. Coesel en drs. J. Zwier, medewerkers van de Heimans en Thijsse Stichting te Amsterdam, hebben op enthousiaste wijze hun bijdrage geleverd aan de totstandkoming van dit "Heimansnummer".

J.H. Willems

Eli Heimans in de Heimansgroeve. De foto is genomen door Jacob Heimans uit: Uit ons Krijtland (HEIMANS, 1911).

ELI HEIMANS, ONDERWIJZER, PEDAGOOG EN POPULARISATOR VAN DE NATUURSTUDIE¹

Marga Coesèl, *Frans Halsplantsoen 30, 1399 EW Muiderberg*

De bewoners van de Papenstraat in Zwolle waren in rep en roer. De avond begon reeds te vallen en de achtjarige Eli Heimans was nog steeds niet thuis. Juist toen men het ergste ging vrezen, werd Eli door een boer uit de omgeving thuis gebracht. De man had de kleine jongen buiten slapend aangetroffen. De ouders en burens waren opgelucht en blij, maar Eli zelf vond alle opwindning maar overdreven. Wat had hem immers kunnen gebeuren in de vrije natuur? Het was dan ook beslist niet de laatste keer dat hij erop uit zou trekken.

JEUGD IN ZWOLLE

Eli Heimans werd op 28 februari 1861 geboren te Zwolle, als oudste kind in een orthodox-joods gezin. Van zijn moeder erfde hij de liefde voor de natuur. Op het gebied van planten en dieren viel er in die tijd in zijn geboortestreek heel wat te genieten: aan de Vecht bloeiden in het voorjaar duizenden en duiz-

enden kievitsbloemen, het wemelde er van de vogels, vlinders, kikkers en slangen en er waren velden vol met orchideeën. Reeds tijdens zijn lagere-schooltijd nam Eli planten en dieren mee naar huis en begon hij met het aanleggen van verzamelingen.

Eli had een goed verstand en mocht daarom aan de Rijks-HBS in zijn woonplaats gaan studeren. Toen het bedrijf van zijn vader, een stof-

fenververij, in de problemen kwam wegens de opkomende industrie, moest hij de school voortijdig verlaten om thuis te gaan helpen. Een deel van zijn taak bestond daarna uit het ophalen en wegbrengen van verfoegd bij boeren in de wijde omgeving. Tijdens zijn lange wandeltochten bestudeerde hij de wilde planten met behulp van Suringars *Zakflora*, een boekwerk dat hij als prijs voor een opstel had gekregen. Het determineren aan de hand van deze gids viel voor de jonge botanicus niet altijd mee, maar vanaf zekere dag kreeg hij hulp van Kruiden-Marie, een vrouw uit de omgeving die geneeskrachtige planten verzamelde. Kruiden-Marie kende ook de namen van insecten, amfibieën, reptielen en andere dieren. Zij inspireerde Heimans om verder te gaan met de natuurstudie (HEIMANS, 1897).

Na het verlaten van de HBS was Heimans in de avonduren begonnen aan een opleiding tot onderwijzer. In het voorjaar van 1880 behaalde hij zijn acte van bekwaamheid tot onderwijzer. Kort daarvoor had hij reeds met succes examen gedaan voor de acte i.o. wiskunde. Heimans begon zijn loopbaan als onderwijzer op een lagere school in Zwolle. Hij ontving een salaris van f 500,- per jaar, een voor die tijd en voor zijn leeftijd niet gering bedrag, maar Heimans wilde hogerop. Hij studeerde voor de hoofdakte en solliciteerde ondertussen naar een betrekking als onderwijzer in Amsterdam. In het voorjaar van 1882 ontving hij tot zijn vreugde bericht dat hij benoemd was en vertrok hij vol verwachting naar de hoofdstad.

AMSTERDAM

De jonge onderwijzer moest aanvankelijk erg wennen aan de lawaaige, drukke stad met zijn nauwe straten en stinkende grachten, maar hij zou er zijn leven lang met overtuiging blijven wonen. Het stadsbestaan beviel hem goed vanwege de levendigheid en het cultureel-wetenschappelijke klimaat. Heimans was van mening dat planten en dieren zelden een denkend mens alles kunnen geven wat hij aan geestesvoedsel nodig heeft en dat je de na-

FIGUUR I
Een illustratie uit *Van vlinders, bloemen en vogels* het eerste in een serie boekjes van Heimans en Thijssen over gewone, inheemse planten en dieren (HEIMANS & THIJSSSE, 1894).

tuur pas goed leert waarden als je er niet meer dagelijks verkeert (HEIMANS, 1902). Maar ondertussen greep hij wel iedere gelegenheid aan om naar buiten te gaan. Aanvankelijk beperkten zijn uitstapjes zich vooral tot de directe omgeving van Amsterdam waar tot zijn opluchting nog heel wat aan natuurschoon te genieten viel.

Veel tijd voor veldbiologie had Eli Heimans overigens niet. Net als in Zwolle combineerde hij in Amsterdam zijn onderwijsbaan met de studie voor aanvullende onderwijsakten. Bovendien waren er in die tijd ook andere zaken die zijn aandacht vergden. In 1888 trouwde Heimans met zijn nichtje Betje Stibbe, eveneens in Zwolle geboren. Samen kregen zij twee kinderen: in 1889 Jacob, later hoogleraar in de biologie, en in 1892 Henriëtte, die promoveerde tot doctor in de letteren en wijsbegeerte en daarna als lerares geschiedenis werkte in het middelbaar onderwijs.

Eli Heimans begon in Amsterdam als derde onderwijzer aan een armenschool in het hartje van de jodenbuurt en klom op tot hoofd van de gerenommeerde Hendrik Westerschool aan het Weesperplein. Op alle scholen verrichtte hij zijn werk met hart en ziel. 'Heimie', zoals Heimans door zijn leerlingen liefkozend werd genoemd, was erg populair, niet alleen omdat hij zo levendig les gaf en prachtig kon vertellen, maar ook omdat hij nooit boos werd of straf uitdeelde. Heimans had een natuurlijk gezag en ging op een ongekunsteld-amicale wijze met zijn leerlingen om. District-schoolopziener J.H. Gunning noemde hem een 'sieraad voor de onderwijzersstand' (T[...], 1914).

Via het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap maakte Heimans in Amsterdam kennis met jonge collega's die zich net als hij het lot van de arbeiderskinderen aantrokken. De sociaalbewogen onderwijzers stonden open voor vernieuwing van het onderwijs. Door de activiteiten van deze progressieve onderwijzers ontstond er omstreeks 1890 in Nederland een opleving in het onderwijs, een verschijnsel dat wel wordt aangeduid als het pedagogisch reveil. Plotseling waaide er een frisse wind door de bedompte klaslokalen. Niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk: leerkrachten namen het initiatief om met hun leerlingen naar buiten te gaan en zij brachten levend materiaal uit de natuur mee naar school. Er verschenen tal van nieuwe leerboekjes en nieuwe tijdschriften voor onderwijzers, zoals het pedagogisch tijdschrift *Oud en Nieuw*, onder redactie van Heimans, Ligt-hart en Zernike. Toen dit blad in 1896 van

start ging, genoot Heimans in onderwijskringen reeds bekendheid vanwege zijn leerboekje over natuurlijke historie.

SARPHATIPARK-BOEKJE

Hoewel in 1857 het vak kennis der natuur, tegelijk met aardrijkskunde en geschiedenis, bij de wet verplicht was gesteld, bleef het onderwijs in de natuurlijke historie aanvankelijk ver achter bij dat van de beide andere zaakvakken. Dit kwam vooral omdat men in het algemeen het belang van kennis der natuur niet inzag, maar ook omdat onderwijzers niet goed waren opgeleid in deze richting en er nauwelijks lesmethoden voor het natuuronderwijs bestonden.

Dat laatste bracht Heimans er toe om zijn ideeën op papier te zetten. Hij had op het moment dat hij aan het lesboekje begon al enige ervaring als auteur. In 1889, het jaar waarin zijn zoon Jacob geboren werd, was zijn eerste werk, getiteld *Willem Roda*, verschenen. Dit spannende jeugdboek over een jongen die in de gevangenis terecht komt, ontsnapt en vervolgens de wijde wereld intrekt, oogste veel succes. Het werd tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw herdrukt.

In 1893 verscheen Heimans' handleiding *De levende natuur*. Het was een voor die tijd revolutionaire methode voor het onderwijs in de kennis der natuur. Heimans ging niet uit van het kunstmatige stelsel van Linnaeus, maar van de levende natuur. Bij hem geen opsomming van dorre feiten, maar suggesties om kinderen te laten kennismaken met planten en dieren en hun levensgemeenschappen. De jonge onderwijzer had zijn opvattingen ontleend aan buitenlandse literatuur, met name aan het in 1885 door Fr. Junge gepubliceerde boekje *Der Dorfteich als Lebensgemeinschaft*. De wijze waarop Heimans deze methode aanpaste voor het natuuronderwijs aan kinderen in de grote stad was hoogst origineel. Omdat er in Amsterdam geen natuurterrein te vinden was, baseerde Heimans zijn handleiding op de flora en fauna van het in 1885 aangelegde Sarphatipark; een keuze die hij zelf ook wel als een waagstuk beschouwde. Heimans' methode zag er zo aantrekkelijk en eenvoudig uit dat veel onderwijzers hem probeerden na te volgen. In de praktijk leverde dit echter toch vaak problemen op omdat de meeste onderwijzers over te weinig basiskennis beschikten. Heimans werkte daarom, tussen 1898 en 1908, zijn

boekje uit tot de vierdelige *Handleiding bij het onderwijs in de natuurlijke historie*. Deze handleiding werd diverse malen herdrukt en nog tot na de Tweede Wereldoorlog in het lager onderwijs gebruikt.

JAC.P. THIJSSSE

In het najaar van 1893, kort na de verschijning van zijn schoolboekje, maakte Heimans kennis met Jac. P. Thijsse (1861-1945), eveneens een jonge onderwijzer en natuurliefhebber. Deze ontmoeting vormde het begin van een hechte vriendschap en een uiterst vruchtbare samenwerking die al in 1894 resulteerde in het eerste deeltje van *Van vlinders, bloemen en vogels*, een serie boekjes over gewone, inheemse planten en dieren. In deze reeks gingen de beide onderwijzers voort op de door Heimans in zijn *Sarphatipark-boekje* ingeslagen weg: namelijk het beschrijven van de door planten en dieren gevormde levensgemeenschappen. Een aanpak die zelfs in het wetenschappelijk onderwijs van die tijd nog zeer ongewoon was.

Heimans en Thijsse schreven hun boekjes in eerste instantie voor jongens en meisjes vanaf ongeveer twaalf jaar. Pessimisten meenden: 'Wat malen onze 12- à 13-jarige jongelui om bloemetjes en vlinders en kevers en vogels. Ja, om de dieren dood te martelen en de nestjes uit te halen, als je de jongens dat leren wilt, zult ge succes hebben met deze boekjes, anders blijft de uitgever er mee zitten' (HEIMANS & THIJSSSE, 1898). De uitgever in kwestie, W. Versluis te Amsterdam, durfde het echter wel aan om risico's te nemen. Hij had eerder het voor die tijd ongewone onderwijsboekje van Heimans uitgegeven en bovendien het werk van de in die tijd zo omstreden *Tachtigers*.

Tot voldoening van uitgever en auteurs sloeg de reeks *Van vlinders, bloemen en vogels* aan bij het publiek, niet alleen bij de jeugd maar ook bij volwassenen. Het succes had te maken met de aantrekkelijke wijze waarop de boekjes waren geschreven én geïllustreerd (zie figuur 1). Het eerste deeltje verscheen met een vrolijk gekleurde omslag: een vladderend vlindertje boven een met warkruid omwoekerde brandnetel. Wie – nieuwsgierig geworden – het boekje opensloeg, ontdekte naast zwartwit tekeningen ook fraaie kleurplaten van vlinders, bloemen en vogels. Om de lezers direct te boeien, begon het boekje met een sprookje over het prinsesje Atalanta, daarna ging de

tekst haast ongemerkt over in een beschrijving van het natuurleven. In totaal verschenen er in de reeks *Van vlinders, bloemen en vogels* zes deeltjes die alle vele malen werden herdrukt. Het populairste deeltje, *In sloot en plas*, beleefde zelfs negen drukken.

Aangespoord door het succes van hun boekjes begonnen Heimans en Thijssse, samen met een collega, de Amsterdamse onderwijzer en entomoloog J. Jaspers jr, een eigen tijdschrift, getiteld *De Levende Natuur*. De eerste aflevering van dit 'tijdschrift voor natuursport', zoals de ondertitel luidde, verscheen in maart 1896 bij Versluys. Het opvallend fraai en rijk geïllustreerde blad, gevuld met eenvoudige, aantrekkelijk geschreven artikelen, kreeg een uitstekend onthaal. De lezers werden aangespoord om zelf waarnemingen te gaan doen en de resultaten op te sturen naar de redactie. Dit betekende een enorme stimulans voor het natuuronderzoek in Nederland. Aan het eind van de negentiende eeuw vond er een plotselinge opbloei plaats van de belangstelling voor de inheemse natuur; een verschijnsel dat wel wordt aangeduid als het biologisch of natuurhistorisch reveil.

FIRMA HEIMANS EN THIJSSE

Hoewel *De Levende Natuur* de redacteurs veel extra werk bezorgde, vonden Heimans en Thijssse toch nog tijd voor nieuwe zaken. De productiviteit van de beide veldbiologen was zo opvallend dat een tijdgenote, Joh. Westerdijk, sprak van de 'firma Heimans en Thijssse' (WESTERDIJK, 1911).

Omdat Heimans en Thijssse uit eigen ervaring wisten hoe moeilijk het determineren van planten was aan de hand van gidsen die vol stonden met vaktermen en nauwelijks of geen plaatjes bevatten, besloten zij zelf een flora te vervaardigen. In 1899 verscheen hun *Geïllustreerde flora van Nederland*, een determinatiewerk voor beginnende plantenliefhebbers, gebaseerd op gemakkelijk waarneembare kenmerken van planten. De fraaie, donkergroene gids was verlucht met ruim 3400 figuurtjes die door de beide auteurs zelf waren gemaakt. In de inleiding werd de gebruiker aangespoord goed te kijken, veel te tekenen en geen zeldzame planten uit de grond te rukken. Vakbiologen reageerden kritisch op de nieuwe flora, maar het publiek was enthousiast. De eerste druk was binnen de kortste keren uitverkocht. Om hun flora ook aan wetenschappelijke eisen te laten

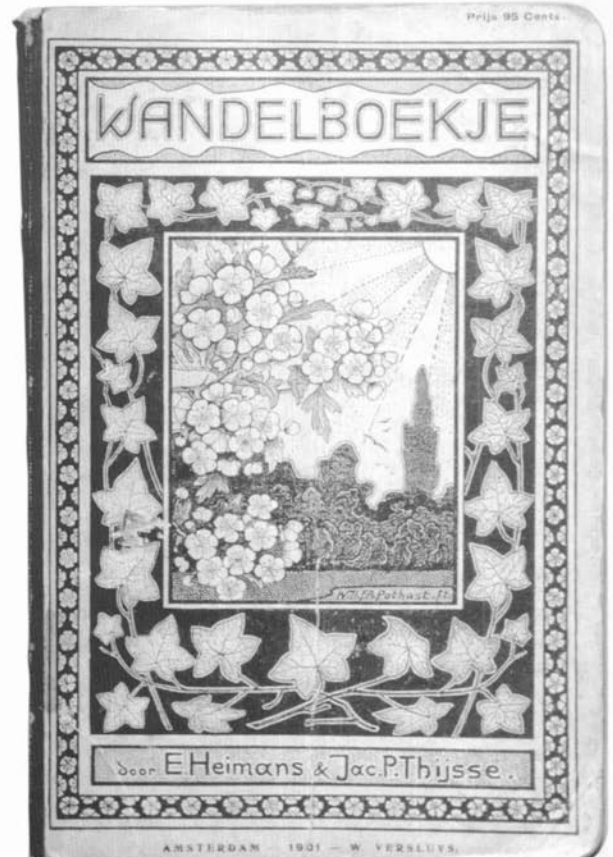
voldoen, besloten Heimans en Thijssse de uitgave grondig te bewerken en zij riepen daartoe de hulp in van de vakbioloog H.W. Heinsius. Het duurde daarom tot 1909 voordat de tweede druk van de *Geïllustreerde flora van Nederland* verscheen. Deze bewerkte en zeer uitgebreide flora, die bekend werd als de *Heimans, Heinsius en Thijssse ofwel de HH&T*, vormde een solide basis voor alle latere drukken tot en met de meest recente versie, de 23ste druk uit 1994, in de bewerking van de botanicus J. Mennema. Het uitgangspunt van Heimans en Thijssse dat de flora bruikbaar moest zijn voor beginners bleef steeds gehandhaafd (COESEL, 1995).

Uit de belangstelling van het publiek voor de flora bleek dat er behoefte bestond aan eenvoudige veldgidsen. Om in die behoefte te voorzien, kwamen Heimans en Thijssse in 1900 aanzetten met het *Wandelboekje voor natuurvrienden*, een handzaam gidsje, met een beschrijving van het natuurleven per maand en een kleine flora in atlasvorm (figuur 2). Het *Wandelboekje*, dat boordevol zat met leuke plaatjes, werd tot de Tweede Wereldoorlog herhaalde malen herdrukt, steeds met dezelfde omslag, een fraai ontwerp van de uit Limburg afkomstige illustrator W.F.A. Pothast. Na de bevrijding raakte het *Wandelboekje* in de vergetelheid. Vrijwel niemand wist dat

Thijssse tijdens de oorlog aantekeningen had gemaakt voor een nieuwe editie. Via een oud-medewerker van Versluys, die het manuscript van Thijssse bij een verhuizing uit de papierbak had weten te redden, kwam het terecht bij de Heimans en Thijssse Stichting. Bestuurslid Mennema maakte op basis van de aantekeningen van Thijssse een nieuwe bewerking, de twaalfde druk, die in 1998 werd uitgebracht. (COESEL, 1999).

DIVERGERENDE WEGEN

In 1901 verschenen *In het bosch*, het zesde deeltje van de reeks *Van vlinders, bloemen en vogels*, en *In het Vondelpark*, een boekje dat Heimans en Thijssse schreven op verzoek van een aantal vrienden van het Vondelpark. Met deze uitgaven kwam er een eind aan de intensieve samenwerking tussen beide amateurbiologen. Nadien werkten zij nog eendrachtig samen als redacteurs van *De Levende Natuur* en de *HH&T*, maar er verschenen geen nieuwe gezamenlijke boeken meer. De wegen en interesses van Heimans en Thijssse liepen na 1901 wat uiteen. Zij zagen elkaar minder, mede door het feit dat Thijssse naar Bloemendaal verhuisde, maar de onderlinge

FIGUUR 2
De omslag van het *Wandelboekje*
(HEIMANS & THIJSSE, 1900);
afgebeeld 2^e druk 1901.

vriendschap bleef behouden. Thijsse vertrok uit Amsterdam kort nadat hij eind 1901 benoemd was tot leraar aan de Amsterdamse Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijzeressen, een betrekking waar ook Heimans naar had gesolliciteerd. Het feit dat hij voor deze post gepasseerd werd, betekende een grote teleurstelling voor Heimans, vooral omdat hij het vermoeden had dat zijn joodse afkomst bij de keuze een rol had gespeeld (BRANDS & SCHOUTEN, 1973).

Nadat hij aan de kust was gaan wonen, richtte Thijsse zijn aandacht vooral op de natuur van de duinen en Waddeneilanden, en hij besteedde veel tijd aan vogelstudie. Heimans trok steeds vaker naar Zuid-Limburg en stortte zich met overgave op de studie der geologie en palaeontologie. Dat zijn passie voor plant- en dierkunde ondertussen niet verminderde, blijkt onder meer uit de onderwerpen die hij koos voor zijn column in *De (Groene) Amsterdamer*.

NATUURCOLUMNS

Nadat Thijsse in 1901 gevraagd was wekelijks een stukje te schrijven voor het *Algemeen Handelsblad*, kreeg Heimans een jaar later het ver-

zoek een column te verzorgen voor het weekblad *De (Groene) Amsterdamer*. Heimans' eerste bijdrage verscheen in oktober 1902, de laatste postuum, enkele weken na zijn dood. Gedurende al die jaren verscheen slechts eenmaal geen column van Heimans in zijn vaste rubriek *Uit de Natuur*. Dat was bij de verschijning van de 500^e aflevering, in het najaar van 1912. Op verzoek van de redactie verzorgde Thijsse die keer een tekst die geheel gewijd was aan zijn oude vriend en collega.

In totaal verzorgde Heimans ongeveer zeshonderd artikelen in *De (Groene) Amsterdamer*. Een aantal ervan werd gebundeld in bloemlezingen, waarvan er in totaal vier verschenen. Dankzij de literaire kwaliteiten van Heimans is zijn werk nog steeds zeer leesbaar. Heimans zat nooit om stof verlegen en als hij even geen idee had, ging hij een eindje fietsen of wandelen, dan kwamen de onderwerpen vanzelf. In zijn vaak persoonlijk getinte stukjes gaf Heimans blijk van zijn enorme kennis en veelzijdigheid. Hij toonde bewondering voor de natuur zonder sentimenteel te worden of te moraliseren; hij schreef serieus maar zonder enige vorm van zwaarwichtigheid. Dat zijn werk al vroeg aandacht trok en ook waardering ondervond buiten de eigen kring, bleek uit het feit dat hij in 1906 werd gekozen tot lid van de Maatschappij voor Nederlandsche Let-

terkunde. Thijsse die gelijktijdig dezelfde onderscheiding ontving, zette na de dood van Heimans de column in *De (Groene) Amsterdamer* nog vele jaren voort.

VERENIGINGSDRANG

Binnen de snel groeiende groep natuurliefhebbers ontstond behoefte om zich te organiseren. Op initiatief van twee leraren in de plant- en dierkunde, H. Heukels en H.W. Heinsius, werd in januari 1901 in een van de zalen van Artis een bijeenkomst belegd voor liefhebbers van de inheemse natuur, zowel vak- als amateurbiologen. Tijdens deze vergadering werd de Natuurhistorische Vereeniging te Amsterdam opgericht. Heimans kwam in het bestuur als tweede secretaris. Vrijwel gelijk met de Amsterdamse vereniging ontstonden elders in het land soortgelijke organisaties. Op voorstel van de Amsterdamse natuurliefhebbers werd besloten om de krachten te bundelen. In december 1901 vond in Artis de oprichting plaats van de Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging (NNV), thans de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (KNNV). De meeste van de vroegere plaatselijke verenigingen werden afdelingen van de overkoepelende organisatie. Samen met Heukels en Heinsius vormde Heimans de drijvende kracht zowel binnen de landelijke vereniging als binnen de afdeling Amsterdam. Hij was een onvermoeibaar en begaafd spreker die overal volle zalen trok en met zijn enthousiasme en kennis tal van mensen aanzette tot natuurstudie.

Als bestuurslid van de NNV had Heimans een belangrijk aandeel in de oprichting van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland. Na het bekend worden van plannen van het Amsterdamse College van Burgemeester en Wethouders om het Naardermeer te gebruiken als vuilstortplaats, richtte het hoofdbestuur van de NNV een adres (= officieel verzoek) tot de gemeenteraad van Amsterdam. In een uitvoerige toelichting werd niet alleen de aandacht gevestigd op de natuurhistorische en esthetische waarde van het gebied, maar werden ook praktische bezwaren tegen het plan aangevoerd, onder meer van hygiënische aard. Ondertussen kwam de openbare discussie over het plan goed op gang door de stukjes van Heimans en Thijsse, respectievelijk in *De (Groene) Amsterdamer* en het *Handelsblad*.

FIGUUR 3

'Merkwaardige bloemen van de Geuloevers, Zinkviooltjes, Engelsch gras, Witte silene, Alpen-Boerenkers', uit: *Uit ons Krijtland* (HEIMANS, 1911).

Eind 1904 werd het voorstel van het College van Burgemeester en Wethouders op het nippertje verworpen. De natuurliefebbers waren opgelucht, maar zij beseften terdege dat er nieuwe bedreigingen van natuur en landschap zouden volgen. Het bestuur van de NNV belegde daarom in april 1905 een bijeenkomst in Artis voor vertegenwoordigers van alle organisaties die belangstelling hadden voor de bescherming van natuur en landschap. Op deze bijeenkomst, die werd bijgewoond door vertegenwoordigers van zeventien organisaties op het gebied van natuurstudie, kunst en toerisme, werd besloten tot oprichting van Natuurmonumenten. In december 1905 werden de statuten vastgesteld en een bestuur gekozen. Naast de entomoloog J. Th. Oudemans als voorzitter, kregen onder andere Thijsse, Heukels, Heinsius en Jaspers een plaats in het eerste bestuur. Heimans, die wel op de vergadering aanwezig was, werd tot zijn spijt gepasseerd. Of deze uitsluiting te maken had met het feit dat Heimans jood was, valt moeilijk te achterhalen. Het zal Heimans genoegen hebben gedaan dat hij wel gekozen werd in het bestuur van de Nederlandsche Mycologische Vereeniging, een organisatie die in 1908, eveneens mede op zijn initiatief, werd opgericht.

UIT ONS KRIJTLAND

De laatste vijftien jaar van zijn leven hield Heimans zich steeds meer bezig met geologie, paleontologie en bodemkunde. Zijn belangstelling voor gesteenten en mineralen dateerde al uit de tijd dat hij nog in Zwolle woonde. Die interesse was daarna enigszins op de achtergrond geraakt, maar laaide rond de eeuwwisseling weer in alle hevigheid op, vooral door zijn bezoeken aan Zuid-Limburg. Tijdens hun omzwervingen door Nederland ter voorbereiding van hun flora maakten Heimans en Thijsse in 1898 een tocht door Zuid-Limburg. Het was hun eerste gezamenlijke bezoek aan dit gebied. Voor Thijsse betekende het een terugkeer naar zijn geboortegrond. Hij was in Maastricht geboren, maar al na enkele jaren met zijn ouders verhuisd. Nauwelijks bekend is echter dat ook Heimans al eerder in Limburg was geweest. De zwerftochten die hij beschreef in *Willem Roda* waren – voor zover het Europa betrof – gebaseerd op zijn eigen ervaringen (HEIMANS, 1889). Heimans schrijft duidelijk met kennis van zaken over het verblijf van Willem Roda

in Maastricht en diens werk als fossielenzoeker in de Sint Pietersberg.

Toen Heimans en Thijsse in de zomer van 1898 gezamenlijk door Zuid-Limburg wandelden, waren zij inmiddels ervaren natuuronderzoekers. De hernieuwde kennismaking met Zuid-Limburg, met zijn bijzondere flora, fauna en bodemgesteldheid, betekende met name voor Heimans een enorme ervaring. Vanaf die tijd had Heimans zijn hart aan die streek verloren, vooral aan het gebied rondom Epen waar verschillende aardlagen, zoals Carboon en Krijt, aan de oppervlakte kwamen. Heimans keerde er nadien telkens terug en bracht er vaak met zijn gezin vakanties door. In *Uit ons krijtland* (1911) beschreef hij dat 's winters in Amsterdam soms plotseling en midden tijdens zijn werk het herinneringsbeeld aan de oude beekweg bij Epen voor de geest staat: 'dan overkomt mij een oogenblik een onuitsprekelijk verlangen naar buitenlucht en buitenstudie, het beeld werkt soms zoo sterk en zoo plotseling als een zenuwshok, en het duurt gelukkig even kort'.

Uit ons krijtland vormt een hartstochtelijke ode aan Zuid-Limburg (zie figuur 3). Voor natuurliefebbers uit het westen en noorden van ons land, die Limburg meestal niet of nauwelijks kenden, betekende het werk een complete verrassing. Heimans beschreef niet alleen de natuurlijke historie van het gebied, maar gaf ook een helder beeld van de geologische ontwikkeling en van de relatie tussen bodemgesteldheid en plantengroei, een onderwerp dat voor die tijd nog vrijwel nieuw was.

In het jaar dat *Uit ons krijtland* verscheen, deed Heimans een belangrijke vondst. In een Carboongroeve in de buurt van Epen ontdekte hij een voor die streek nog onbekend fossiel (een brachiopode). De groeve, die later de Heimansgroeve werd genoemd is thans eigendom van de stichting Het Limburgs Landschap. Heimans onderhield in die tijd reeds nauwe contacten met andere geologen, zoals de academici J. Lorieé en P. Tesch, en hij werd lid van de Geologische Sectie van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Kolonieën dat in 1912 werd opgericht. Het jaar daarop verscheen zijn *Geologieboekje, Een A-B-C voor de beginnende amateurs*, dat in 1923 een herdruk beleefde. Met dit werk droeg Heimans er toe bij dat de nog geringe belangstelling in Nederland voor geologie en paleontologie toenam.

Met zijn publicaties, vooral met *Uit ons krijtland*, trok Heimans ondertussen ook de aandacht van aardrijkskundigen. Vanuit deze kring werd hem gevraagd zijn medewerking

te verlenen aan een serie handleidingen bij aardrijkskundige wandplaten voor het lager en middelbaar onderwijs (zie wandplaat zoals afgebeeld op pagina 244 van dit maandblad). In 1912 verscheen het eerste deel van de reeks *Nederlandsche landschappen. Handleiding bij de aardrijkskundige wandplaten van Nederland*, onder redactie van E. Heimans en R. Schuiling. Zij schreven samen vijf boeken in deze reeks, waarbij Heimans zorg droeg voor het biologische gedeelte. Bij een van deze boeken, nota bene het deel over Zuid-Limburg, getiteld *Heuvellandschap (Zuid-Limburg, Epen)* (1913) werd zijn naam abusievelijk niet vermeld als auteur. Nogal pijnlijk voor Heimans omdat het boek voor een belangrijk gedeelte was gebaseerd op *Uit ons krijtland*. Een ander deel, namelijk *Het Merwedekanaal* (1915), verscheen postuum. Na de dood van Heimans verleende Thijsse zijn medewerking aan de reeks. Samen met Schuiling schreef hij onder meer twee delen over Limburg, namelijk *De Maas in Limburg* (1916) en *De St. Pietersberg* (1929).

'WIE WERKTE MET LIEFDE BLIJFT LEVEN'

Het vele werk dat Heimans naast zijn baan in het onderwijs verrichtte, eiste op den duur zijn tol. In 1913 waren er reeds signalen dat hij lichamelijk uitgeput raakte. In de zomer van 1914 nam hij deel aan een geologische excursie in de omgeving van Gerolstein, in de Eifel. Heimans logeerde bij de plaatselijke hoofdonderwijzer. Dinsdag 21 juli was het overdag tijdens de excursie erg warm. Heimans voelde zich 's avonds niet lekker en schreef op een briefkaart naar zijn vrouw: 'Als het morgen nog zoo is, kom ik overmorgen thuis. 't Is te heet en te ver'. De volgende ochtend werd hij dood aangetroffen in zijn slaapkamer.

Heimans werd op zondag 26 juli 1914 onder grote belangstelling begraven op de Israëlitische begraafplaats te Muiderberg. Op zijn, nog steeds aanwezige, grafsteen staan de volgende dichtregels vermeld (zie figuur 4):

'Wie werkte met liefde blijft leven,
Wie gaf van zijn gaaf, heeft voor altijd
gegeven.'

Ze zijn afkomstig uit het artikel *Novembernevels* dat Heimans in november 1898 publiceerde in *De Levende Natuur*. Onder de aan-

FIGUUR 4

Grafsteen van E. Heimans op de Joodse begraafplaats te Muiderberg (links foto uit *Leven en werken van E. Heimans* (BROUWER, 1958) en rechts foto: Marga Coesel, 2001).

wezigen op de begraafplaats waren, behalve de diep bedroefde familie, vrienden, collega's en leerlingen, vertegenwoordigers van de gemeente Amsterdam en organisaties op het gebied van onderwijs en pedagogiek, biologie en geologie. Er werd onder andere gesproken door Gunning, Thijssse, Heinsius en Zernike, en als laatste door een vertegenwoordiger van de Orde der Vrijmetselaars, waar Heimans zich in 1908 bij had aangesloten, nadat hij zich vele jaren eerder had laten uitschrijven als lid van de Joodse Gemeente. Al deze sprekers drukten hun respect uit voor de kleine, bescheiden onderwijzer met zijn liefde voor het onderwijs en voor de natuur. Zij memoreerden zijn invloed op de wetenschap en zijn verdiensten als popularisator van de natuurstudie.

Allen die de begrafenis bijwoonden, waren ervan overtuigd dat Heimans' naam zou voortleven. Dat gebeurde ook, maar de herinnering aan Heimans werd enigszins verdronken door die aan Thijssse. Dat lag niet aan Thijssse, die zelf geen gelegenheid voorbij liet gaan om Heimans te prijzen, maar aan het feit dat Thijssse Heimans ruim dertig jaar overleefde en in die periode nog veel tot stand bracht. Vooral dankzij de Verkade-albums

werd de naam van Thijssse synoniem met natuurstudie en -bescherming. De gedachte aan Heimans verbleekte.

Toch leeft ook thans de herinnering aan E. Heimans nog voort: als auteur van onder meer de *HH&T* en het *Wandelboekje*, in namen van straten en scholen, in namen van instellingen als het Heimans-diorama, de Heimans Hof, de Heimans-groeve, het Heimans-reservaat Het Bovenste Bosch en niet te vergeten in de Heimans en Thijssse Stichting, een organisatie die voortkwam uit de in 1916 opgerichte E. Heimans Stichting. Natuurlijke liefhebbers anno 2001 kennen de naam van E. Heimans meestal nog wel, maar zij weten vaak niet of nauwelijks wie hij was.

SUMMARY

ELI HEIMANS, TEACHER, PEDAGOGUE AND POPULARISER OF NATURAL HISTORY

Eli Heimans (1861-1914) was born in the city of Zwolle in the east of the Netherlands, in an orthodox Jewish family. From a very ear-

ly age, he showed considerable interest in nature. After having graduated as a teacher, he settled in Amsterdam. Shortly after he had published a sensational new method for teaching biology, he came into contact with Jac. P. Thijssse, who was also a great lover of nature. This acquaintance constituted the beginning of a productive collaboration. The two biologists wrote a number of popular science books, and with their colleague J. Jaspers jr., they started the journal *De Levende Natuur* (Living Nature). They took also the initiative in founding the *Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging* (KNNV; Dutch Association for the Study of Natural History), as well as the *Vereniging Natuurmonumenten* (Dutch Association for Nature Conservation). From 1902 until his death in 1914, Heimans wrote a column on natural history in the national newspaper *De (Groene) Amsterdammer*. Heimans was not only an authority on plants and animals, but also became an expert in geology and paleontology, as is evidenced by his book *Uit ons Krijtland* and other publications on the southern part of the province of Limburg, an area he passionately loved.

LITERATUUR

- BRANDS, G. & M. SCHOUTEN, 1973. De natuur als jongensboek. *Leven en werken van E. Heimans* en Jac.P. Thijssse. *Haagse Post* 60 (18): 44-51.
- BROUWER, F.I., 1958. *Leven en werk van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw*. J.B. Wolters, Groningen. Idem: Proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- COESEL, M., 1995. Bijna honderd jaar HH&T. *Natuurhistorisch Maandblad* 84: 2-7.
- COESEL, M., 1999. Komt makkers, mee naar buiten. De historie van het *Wandelboekje*. *Natuurhistorisch Maandblad* 88: 26-32.
- HEIMANS, E., 1889. Nabericht. In: Heimans, E. 1889. *Willem Roda*. Holkema en Warenhof, Amsterdam.
- HEIMANS, E., 1897. *Hei en dennen*. W. Versluys, Amsterdam.
- HEIMANS, E., 1902. (Waarde Lezers) *De Amsterdammer* 26 Oktober. Idem: *Ter kennismaking. Wandelen en waarnemen*. Amsterdam, 1906.
- HEIMANS, E., 1911. *Uit ons Krijtland*. W. Versluys, Amsterdam.
- HEIMANS, E. & JAC.P. THIJSSSE, 1898. Voorwoord. In: Heimans, E. & Jac.P. Thijssse, 1898. *Van Vlinders, Bloemen en Vogels*. 2e druk. W. Versluys, Amsterdam.
- HEIMANS, E. & JAC.P. THIJSSSE, 1900. *Wandelboekje voor Natuurvrienden*. Met een kleine flora in atlasvorm, en vele andere afbeeldingen. W. Versluys, Amsterdam.
- T[...], 1914. E. HEIMANS. *Eigen Haard* 40: 601-602.
- WESTERDIJK, J., 1911. Heimans en Thijssse. *Eigen Haard* 37: 9-15.

NOOT

1. De basis van dit artikel vormt het proefschrift van F.I. Brouwer (1958) over het leven en werk van E. Heimans.

VAN HEIMANS GING DE STOOTKRACHT UIT. HIJ WAS DE EERSTE¹

DE VERNIEUWENDE VISIE VAN E. HEIMANS OP HET NATUURONDERWIJS

Arie van Loon, overleden 12 april 2001

In 1893 verscheen *De levende natuur, een handleiding bij het onderwijs in de kennis van planten en dieren op de lagere school, in het bijzonder voor grote steden* geschreven door de Amsterdamse hoofdonderwijzer Eli Heimans (1861-1914). Het boekje had zijn ontstaan vooral te danken aan onvrede die leefde bij vooruitstrevende onderwijzers in Amsterdam over het bestaande onderwijs. *De levende natuur* heeft grote invloed gehad op de ontwikkeling van het natuuronderwijs in Nederland en is indirect van groot belang geweest voor de natuurhistorische beweging die aan het eind van de 19^e eeuw ontstond

rond het tijdschrift *De Levende Natuur* (opgericht in 1896), en waaruit onder andere de (Koninklijke) Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (1901) en de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland (1905) zijn voortgekomen. Jac.P. Thijssen, die vanaf 1893 nauw met Heimans zou samenwer-

ken, schreef over het toenmalige onderwijs in de kennis der natuur: 'Je begon met te onderscheiden de drie rijken der natuur. Daarna werd het Dierenrijk ingedeeld en dan moest je achtereenvolgens het een en ander leren onthouden van vierhandigen, handvleugeligen, insekteneters en zo voort, de hele litanie. Aan het Plantenrijk werd minder zorg besteed en het Delfstoffenrijk kwam nooit aan de beurt. Nu kwam Heimans en raapte doodgewoon een paar ahornvruchtjes van de straat, nam ze in een doosje mee naar school en begon daar al splend iets van dingetjes te vertellen. De 'duifjes' of 'vlinders',

zoals de kinderen die vruchten noemen, vlogen door de klas, de boom, waaraan ze gegroeid waren, werd aangeduid en opgezocht en het aanloopje was gevonden, om de leerlingen te brengen tot bekendheid en omgang met de voornaamste bomen en heesters uit een stadspark' (THIJSSSE, 1912).

Vetkruid (*Pinguicula*).

Het bloempje is paars met wit; links: een onrijpe, rechts: twee bijna rijpe vruchten.

FIGUUR 1

Een illustratie van E. Heimans uit *Hei en Dennen* (HEIMANS & THIJSSSE, 1903, 2e druk).

HEIMANS EN AMSTERDAM

Eli Heimans, geboren en opgegroeid in Zwolle, vertrok in mei 1882 naar Amsterdam om onderwijzer te worden bij het lager onder-

wijs. Regelmatig haalt hij in zijn werk herinneringen op aan de rijke natuur rond Zwolle. Voor het bedrijf van zijn vader, die een kleine textielververij bezat, moest hij regelmatig op pad om bij klanten in de omgeving van Zwol-

le bestellingen te bezorgen. In *Hei en dennen* (1897) vertelt hij over zijn ontmoeting bij Heino met Kruiden-Marie, die langs de spoorlijn woonde en voor apothekers uit de omgeving kruiden verzamelde voor medicij-

nen (figuur 1). 'Alles wat iemand, wiens lievelingsstudie de natuur is, maar wensen kan, was daar te vinden. Tien minuten van huis was ik helemaal buiten, waar ik naar hartelust kon wandelen en studeren (...) overal tot uren in 't rond het rijkste natuurleven' (HEIMANS, 1902a), schreef hij over zijn jeugd in Zwolle. De bedoeling was dat Eli als oudste zoon zijn vader zou opvolgen in het familiebedrijfje en dat hij chemie zou gaan studeren, maar omdat het bedrijfje de concurrentie met de groeiende textielindustrie in Twente niet aan kon, zag Eli de plannen voor zijn studie in rook opgaan. Hij moest van de Hogere Burger School (HBS), om mee te werken in het bedrijfje, zodat het loon van een werknemer uitgespaard kon worden. Enkele jaren later, zijn vader was inmiddels met succes van ambacht veranderd, werd hij hulponderwijzer. Omdat hij graag verder wilde leren, en er in de grote stad meer mogelijkheden waren om vooruit te komen, solliciteerde hij naar een betrekking in Amsterdam; 'met het oog op de betere gelegenheid tot voortzetting van mijn studies'², schreef hij in zijn brief. Maart 1882 kreeg hij een baan aangeboden als derde onderwijzer van de openbare lagere school in de Zwanenburgerstraat en verhuisde naar Amsterdam. De jonge generatie van het eind van de 19^e eeuw, voelde zich zowel door de stad aangetrokken als afgestoten. Velen trokken naar de stad, omdat daar meer mogelijkheden waren om vooruit te komen. Vooral voor jongens uit de lagere middenklasse, waartoe ook Heimans en Thijssen behoorden, bood het onderwijs goede vooruitzichten. Maar aan de andere kant was het leven in de grote stad, voor hen die buiten de grote stad waren opgeroep, vol onaangenaamheden. De oude binnensteden werden steeds voller, en aan de rand van de stad werden nieuwe woonwijken en fabrieken bebouwd. Eli Heimans voelde, tijdens zijn eerste weken in Amsterdam, een zekere beklemming: 'Zaterdagmiddags zo gauw de schoolbel luidde holde ik tegelijk met de kinderen weg; ik vloog de vunze woelige stee uit, de gloeiend warme en droogstoffige straten door. Ik voelde mij diep ongelukkig, ellendig, ik had heimwee, ik was ziek; maar te versuft door de drukte van de stad en de woelige, mij onuitstaanbaar zangerig sprekende schoolkinderen, en wellicht ook door 't ongewone gemis van frisse lucht, om te beseffen wat mij scheelde. Tegen een hoge polderdijk lag ik in 't jonge gras (...) langzamerhand ontwaakte ik uit een soort verdoving en begon de omtrek te overzien' (HEIMANS, 1902b).

HEIMANS EN ZIJN LEVENSOVERTUIGING

Heimans, opgegroeid in een orthodox-joods milieu, nam in Amsterdam langzaam afstand van het geloof van zijn jeugd. Het geloof in het scheppingsverhaal maakte plaats voor meer rationele opvattingen over het ontstaan van de wereld. Heimans: 'De geest blijft zoekend en bezig en tast weer rond. Krijgt weer lust tot kalm denken over de dingen, die voorheen de kindergeest vulden en vrede schonken'³.

Vooral de evolutietheorie van Darwin heeft een grote invloed op zijn denken gehad, zijn populair-wetenschappelijke artikelen in De Amsterdamer getuigen daarvan (HEIMANS, 1904). Als overtuigd openbaar onderwijzer wees hij de kritiek van de orthodoxe (van zowel joodse, protestantse als rooms-katholieke) zijde af dat zij, de openbare onderwijzers, tijdens hun lessen niet verwijzen naar God. Het is hun goed recht, meende Heimans, dat zij te allen tijde bij elk natuurverschijnsel God als oorzaak willen memoreren: 'Daar lijdt de natuurstudie niet onder, mits gij de natuur leert kennen in de natuur, niet uit boekjes en van platen. Praat en preek er niet te veel over, maar wijs ze aan in de natuur zelf, de wonderen der natuur. Ook wij wijzen de wonderen der natuur aan onze kinderen al redeneren wij er niet bij over het bovenzinnelijke' (HEIMANS, 1911).

HEIMANS EN DE ONDERWIJSVERNIEUWING

In Amsterdam maakte Heimans eind tachtiger jaren kennis met enkele onderwijzers die, net als hij, ontevreden waren met het onderwijs waarin te veel nadruk lag op kennis en gehoorzaamheid. Tot deze groep behoorden onder andere C. Vrij, S.A. Abramsz, C.F.A. Zernike en G.J. Ligthart. Met de laatste twee zou hij in 1896 een eigen pedagogisch tijdschrift oprichten *Oud en Nieuw*. Met Jan Ligthart (1859-1916) had hij veel gemeen. Beiden stonden een nieuw soort opvoeding voor. Jan Ligthart, de 'Jordaan-pedagoog', schreef: 'De hele opvoeding is een kwestie van liefde, geduld en wijsheid en de laatste twee groeien, waar de eerste heerst'. Heimans benadrukte in zijn pedagogische opvattingen, in navolging van de Duitse pedagoog J.F. Herbart (1746-1827), dat de vorming van een karakter in het lager onderwijs voorrang moet krijgen. Her-

bart meende dat het hoogste doel van de opvoeding de innerlijke vrijheid was. Heimans vond dat bij het onderwijs voorrang moet worden gegeven aan 'dat deel er van, dat de meeste stof levert voor de versterking van het zedelijk bewustzijn, dat wil zeggen de elementen verschaft voor een geweten'. Als grondslagen voor het geweten noemt hij: 'waarheidsliefde, het volhouden van met de eens begonnen taak, nakomen van beloften, eerbiediging van eens anders eigendom'⁴. In *Oud en Nieuw* geeft hij in *Studie van een kinderkarakter* een mooie beschrijving van de manier waarop hij een Amsterdamse straatjongen aanpakt. Zijn belangstelling voor de belevingswereld van de kinderen is ook terug te vinden in zijn eerste boek de jongensroman *Willem Roda* (1889).

De vernieuwingsgezinde onderwijzers spraken elkaar regelmatig op vergaderingen en discussieerden dan over de vraag hoe het onderwijs verbeterd kon worden. Ze meenden dat verschillende leervakken beter op elkaar moesten aansluiten en dat de belevingswereld van de kinderen als uitgangspunt genomen moest worden. Het eerste aspect noemde Heimans in een lezing die hij eind 1893 hield, voor de onderwijsbond waarin hij kritiek levert op het 'vaksysteem' en pleit voor 'een concentratie, die alle leervakken terugbrengt tot één grondvlak (...) een samenhangend geheel'. Het onderwijs moest beginnen met de waarneming van natuurlijke objecten uit de directe leefomgeving van de kinderen; een soort 'heemkunde'. 'Grondige kennis, verkregen door waarneming, van wat er te zien en op te merken valt in de woonplaats en de omgeving, wordt het grondvlak voor al het verder weten en willen'.⁴

SCHOOLWANDELINGEN EN DE LEVENDE NATUUR

Aan het eind jaren tachtig van de 19^e eeuw werden in Amsterdam op beperkte schaal de eerste schoolwandelingen gehouden. Kinderen die opgroeiden in de stad en nog nooit in de natuur waren geweest, werden door hun onderwijzers mee naar buiten genomen. Eerst naar het stadspark vlakbij de school, later op langere tochten naar gebieden aan de rand van de stad. Na afloop van de wandeling of excursie werden dan de wandplaten (zie wandplaat afgedrukt op bladzijde 244 van dit maandblad) te voorschijn gehaald en werd de kinderen ge-

FIGUUR 2
Groene Kikvorsch (*Rana esculenta*, jong), Bruine Kikvorsch (*Rana temporaria*) en Heikikker (*Rana arvalis*) uit Hei en Dennen (HEIMANS & THIJSSSE, 1903, 2e druk) één van de boekjes die Heimans en Thijssse samen uitbrachten.

Naar een aquarel van E. Heimans.

legenheid gegeven op de platen te herkennen wat ze gezien hadden en werd hen geleerd om er zelf uitleg bij te geven. Deze ontwikkeling betekende een breuk met het gangbare onderwijs, dat vanwege gebrek aan goede leermiddelen en vooral vanwege de geringe aandacht voor het vak op de kweekschool nauwelijks tot de verbeelding van de kinderen kon spreken.

In 1893 verscheen Heimans' *De levende natuur* (HEIMANS, 1893), een handleiding voor het natuuronderwijs, waarvoor het Sarphatipark model stond. Met de handleiding wilde hij, door middel van een voorbeeld, andere onderwijzers stimuleren in hun eigen omgeving de natuur te bezoeken en onderzoeken. Heimans koos in *De levende natuur* de belevingswereld van de stadskinderen als uitgangspunt en laat het onderwijs beginnen in de natuur die zich het dichtst bij het kind bevindt, namelijk het stadspark.

Het was hem niet in de eerste plaats te doen om de kennis van de natuur bij de kinderen te vergroten. Als belangrijkste doel formuleerde hij: 'de kinderen belangstelling en eerbied in te boezemen voor al wat de planten en dierenwereld op te merken geeft; hen wakker en warm te maken voor de natuur'. Heimans noemt zijn methode de levende natuur omdat het onderwijs volgens hem vooral het leven moet tonen: 'de beweging, de verandering, die tot betrekkelijke volmaaktheid voert'. Om deze verandering te kunnen waarnemen moest de natuur de

schoolklas ingehaald worden in de vorm van terraria, aquaria en bloembakken.

Daarnaast konden bezoeken aan een stadspark of aan een planten- of dierentuin gelegenheid geven tot regelmatig herhaalde waarnemingen door de kinderen. Heimans wilde de aandacht voor de natuur niet beperkt houden tot het stadspark of het klaslokaal. Schoolwandelingen en -reizen moesten het kind in aanraking brengen met, wat hij noemde, de 'werkelijke natuur', waarvan het stadspark en het aquarium maar nabootsingen zijn. Zijn uiteindelijke doel is het stadskind met de 'werkelijke' natuur in aanraking te brengen:

'Als men lust vergen wilt voor liefde voor de natuur bij het stadskind, dan moet het eens buiten, echt buiten geweest zijn. Voor het kind van den arme is het haast een billijke eis, door de menselijkheid geboden. Eens, ten minste in zijn schoolleven, moet het den Koekoek of den Leeuwerik, den Tortel of den Nachtegaal gehoord hebben...'

En omdat de stadsjeugd met 'natuurvoorwerpen' kennismakte op kleine afstand van de school kon hen tegelijk de gewoonte bijgebracht worden om ook in hun vrije tijd naar buiten te gaan: 'Die omgang en nadere kennismaking met de natuur, kan een hulpmiddel worden in den strijd tegen de aangroeiende ruwheid van zeden in grote plaatsen', meende Heimans. Hij was ervan overtuigd dat de omgang met de natuur in moreel opzicht betere mensen maakt: 'Heeft de onder-

wijzer de planten- en dierenwereld belangwekkend weten te maken voor het kind, dan heeft hij ongetwijfeld den mens een geschenk bezorgd voor gemoed en verstand, waarvan de waarde niet licht overschat kan worden' (HEIMANS, 1893).

HEIMANS EN THIJSSSE

Heimans hoopte dat andere onderwijzers zijn voorbeeld zouden volgen, maar zoals een collega schreef: 'Als Heimans zouden wij doen (...) Maar al gauw toch bleek, dat het plan wel mooi was, de methode wel goed, maar dat de man niet deugde en zijn kennis (...) te kort schoot' (STRAATMAN, 1920). Heimans heeft dit ingezien en heeft zijn boekje opnieuw bewerkt tot een handleiding in vier delen.

Het boekje over het Sarphatipark was ook de aanleiding voor de samenwerking met Jac.P. Thijssse. Thijssse had in 1890 een baan aangenomen als hoofdonderwijzer in Den Burg op Texel. Daar leefde hij, zoals hij zelf schreef, 'vrijwel onkundig van wat er in de wereld van de pedagogiek gebeurde'. Met zijn leerlingen werkte hij bij voorkeur buiten de schoolmuren: 'Dat ging met zo'n klein schooltje voortreffelijk en het eiland bood in allerlei opzichten een overrijk onderwijsmateriaal' (THIJSSSE, 1929).

Terug in Amsterdam deed hij ook mee aan

De reeks van boekjes waar Heimans en Thijsse samen aan werkte is als volgt:

- *Van vlinders, bloemen en vogels*, 1894;
- *In sloot en plas*, 1895;
- *Door het Rietland*, 1896;
- *Hei en dennen*, 1897;
- *In de duinen*, 1899;
- *In het bosch*, 1901.

Alle boekjes zijn uitgegeven door W. Versluys in Amsterdam.

Zie omslagen pagina 253.

het schoolwandelen, en schafte *De levende natuur* van Heimans aan. In het najaar van 1893 ontmoette hij Heimans op een pedagogische vergadering en na afloop ervan raakten ze met elkaar in gesprek. Thijsse herinnerde zich van deze ontmoeting dat hij Heimans de vraag stelde: 'waarom laat je op dat parkboekje geen boekjes van buiten volgen', waarop Heimans hem antwoordde: 'laat ons dat samen doen'.

Samen besloten ze te gaan werken aan een reeks over 'levensgemeenschappen', waarvan een beschrijving van een aantal planten en dieren die leven langs dijken en wegen als eerste verschijnt onder de titel *Van Vlinders, Bloemen en Vogels* (HEIMANS & THIJSSSE, 1894) (figuur 2 en kader).

SLOT

Het verschijnen van *De levende natuur* heeft een nieuwe richting gegeven aan het natuuronderwijs. De natuur was voor Heimans geen verzameling voorwerpen die je kunt leren uit boeken of van afbeeldingen. Hij wilde zijn leerlingen, zoals hij zelf schreef: 'wakker en warm maken' voor de levende natuur. Hij wilde ze nieuwsgierig maken, en zelf leren waarnemen, niet eenmaal maar verschillende malen zodat ze zelf de veranderingen konden volgen.

Hij wilde hen ook de samenhang tussen de 'natuurvoorwerpen' laten zien. De natuur was geen 'bonte verwarde massa' maar planten en dieren moesten gezien worden als 'delen van een geheel, die voor en door elkander bestaan en vergaan'. In zijn onderwijsmethode vinden we al duidelijk de basis voor de 'levensgemeenschappengedachte' terug, de opvatting dat planten en dieren in afhankelijkheid van elkaar en de bodem bestudeerd moeten worden. Heimans heeft in

De levende natuur duidelijke aanzetten gegeven voor een ecologische benadering van de natuur door te wijzen op de mogelijkheden van het waarnemen en bestuderen van veranderingen en samenhangen in de levende natuur.

Voortdurend wijst Heimans in zijn werk op de tegenstelling tussen stad en natuur, en dat de mens door de natuur los kan komen van de vervreemdende invloeden van het stadsleven. Los van de stad 'met zijn getoeter, geratel, gedreun en geschreeuw', schrijft Heimans in *Vacantie-rust buiten*, 'komen we weer tot leven'. In een periode van ingrijpende maatschappelijke veranderingen, waarin de bestaande verhoudingen en overtuigingen hun vanzelfsprekendheden verloren, zocht Heimans de eenheid die hij miste in de menselijke samenleving in de, voor hem uit zijn jeugd vanzelfsprekende en verworpen, natuur.

'In de natuur worden we', schreef hij, 'ons weer levendig bewust dat alles bij elkaar behoort, dat het één groot geheel uitmaakt, dat samen het leven heet (...) Hier is het eigen waarneming, in rust en zonder opzet haast, een waarneming die geen andere inspanning kost, dan ogen en oren gewoon open te houden; en als gevolg: een diepe kennis die niet moet gezocht worden, maar die zich geeft, zich haast opdringt' (HEIMANS, 1909).

SUMMARY

HEIMANS' PIONEERING SPIRIT

HEIMANS NEW VISION ON NATURAL EDUCATION

Eli Heimans, who was born and raised in Zwolle, departed for Amsterdam at the end of 1882, to teach at a primary school. In 1883, he published his book *De Levende Natuur* (Living Nature), a manual for teaching about plants and animals at primary schools in large cities, in response to a call for new teaching methods from a group of progressive teachers in Amsterdam.

Together with two of these teachers, C.F.A. Zernike and G.J. Ligthart, Heimans also started a pedagogic journal. This group of critical teachers felt that educational methodology had to be improved by coordinating the various disciplines and basing education on children's imagination. At the

end of the 1880s, teachers started taking schoolchildren out for walks to discover wildlife. Heimans' book *De Levende Natuur* was intended to stimulate teachers to explore nearby wildlife with city children. And in addition to taking the children outdoors, wildlife was to be introduced into the classroom.

The book also triggered Heimans' famous collaboration with naturalist Jac.P. Thijsse, which later resulted in a series of books on various biotopes. Thus, *De Levende Natuur* opened up a whole new vista for natural history teaching in the Netherlands.

LITERATUUR

- HEIMANS, E., 1889. Willem Roda. Holkema & Warendorf, Amsterdam.
- HEIMANS, E., 1893. *De levende natuur*. Handleiding bij het onderwijs in de kennis van planten en dieren op de lagere school, in het bijzonder voor grote steden. W. Versluys, Amsterdam.
- HEIMANS, E., 1897. *Hei en Dennen*. W. Versluys, Amsterdam.
- HEIMANS, E., 1902a. Ter kennismaking. In: *De Amsterdammer* 26-10-1902.
- HEIMANS, E., 1902b. (Waarde lezers) In: *De Amsterdammer* 26-10-1902.
- HEIMANS, E., 1904. Darwinisme. In: *De Amsterdammer* 15-5-1904, 29-5-1904 & 12-6-1904.
- HEIMANS, E., 1909. *Vacantie-rust buiten*. In: *Het Nieuwe Schoolblad* 27 (8).
- HEIMANS, E., 1911. *Kennis der natuur*. Schoolhervorming, Hollandia Drukkerij, Baam.
- HEIMANS, E., & JAC.P. THIJSSSE, 1894. *Van Vlinders, Bloemen en Vogels*. W. Versluys, Amsterdam.
- STRAATMAN, A.J., 1920. Heimans en de methodiek. *Heimansnummer*. *Natura* 260 (5): 27-28.
- THIJSSSE, JAC.P., 1912. E. Heimans. In: *De Amsterdammer* 27-10-1912.
- THIJSSSE, JAC.P., 1929. *Levensbericht van E. Heimans (1861-1914)*. *Levenberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1928-1929*. E.J. Brill, Leiden.

NOTEN

1. Interview met Jac.P. Thijsse ter gelegenheid van zijn 75e verjaardag.
2. Gemeente Archief Amsterdam, afdeling Onderwijs 1882, no.724.
3. Heimans, E., *Het moderne scheppingsverhaal*. Voordracht gehouden in de Vrijmetselaars Loge 'La Charité' op 10 november 1910. Handschrift uit Persoonlijk Archief E. Heimans. Heimans en Thijsse Stichting, Amsterdam.
4. Heimans, E., *Concentratie der leervakken op de lagere school in verband met de kennis der omgeving en de zedelijke opvoeding*. Lezing gehouden in de vergadering van 11 oktober 1893. Afdeling Amsterdam II van het Nederlands Onderwijzers Genootschap. H.J.W. Brecht, Amsterdam.

DE FOSSIELENCOLLECTIE VAN ELI HEIMANS

Jaap Zwier, Turfweg 27, 7021 JN Zelhem

Eli Heimans' grootste wens was de oprichting van een volksmuseum voor natuurlijke historie in Amsterdam. Na zijn dood namen een aantal bewonderaars het initiatief om tot zo'n museum te komen, maar helaas verhinderde de eerste wereldoorlog de realisering van die plannen. Wat restte was de aankoop van een fossielencollectie door de Eli Heimans Stichting.

Op 22 maart 1999 droeg het bestuur van de Heimans en Thijsse Stichting de zogenaamde 'fossielencollectie van Eli Heimans' over aan het Zoölogisch museum van de Universiteit van Amsterdam onder de voorwaarde dat de collectie als geheel bij elkaar zou blijven. Hoewel altijd gesproken wordt van de fossielencollectie van Eli Heimans, is dat eigenlijk onjuist en is beter te spreken over de fossielencollectie van de Heimans Stichting. Onder haar verantwoordelijkheid zijn de fossielen namelijk aangekocht. Wel zitten in deze verzameling ook voorwerpen die echt afkomstig zijn van Eli Heimans. De meeste fossielen van Heimans zelf zijn echter, volgens zijn biograaf

F.I. Brouwer, te vinden in de collectie van het Geologisch Bureau te Heerlen.

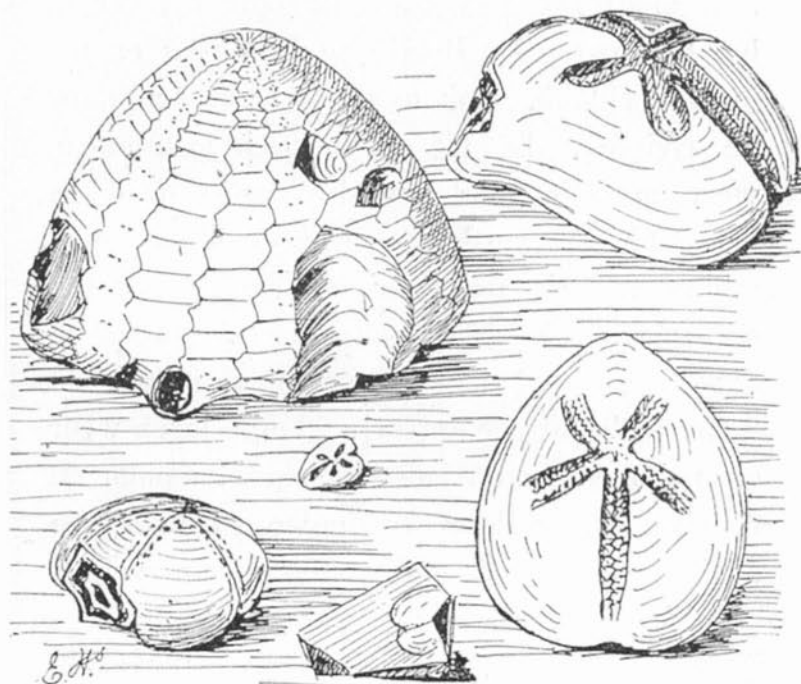
De Heimans en Thijsse Stichting heeft de collectie geërfd van één van zijn 'voorouders' namelijk de bovengenoemde Heimans Stichting, opgericht in 1916. Het doel van deze stichting was te komen tot oprichting van een 'Natuurhistorisch Volksmuseum' in Amsterdam. Eén van de liefste wensen van Eli Heimans. Een museum waar Jan en alleman naar toe kon gaan om hun vondsten te laten determineren door experts en waar een grote collectie vergelijkingsmateriaal aanwezig zou zijn. Het is er echter nooit van gekomen.

Hoewel de gemeente zich achter het plan stelde en er reeds blauwdrukken voor het gebouw waren, gooide de Eerste Wereldoorlog roet in het eten. Toen deze was uitgewoed lagen de prioriteiten van de gemeente Amsterdam op een ander vlak en verdwenen de plannen in een bureaula.

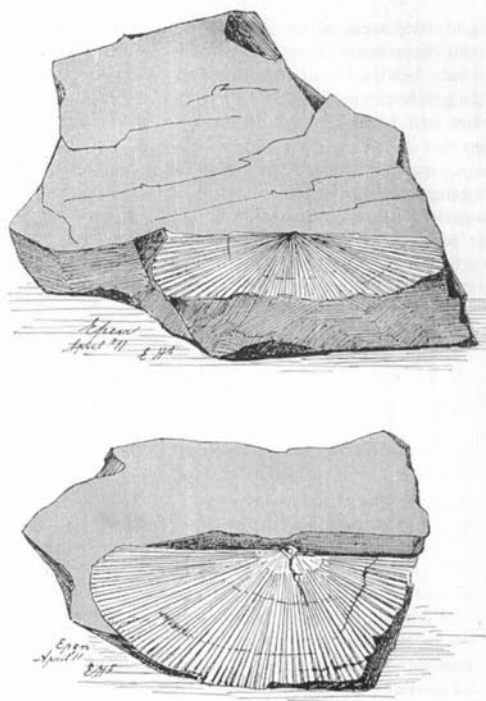
Wel kocht de stichting vast een fossielencollectie aan. In het archief van de Heimans en Thijsse Stichting bevinden zich een aantal documenten over de collectie. Er is bijvoorbeeld een kopie van een brief van 13 maart 1923, waarin sprake is van verzending van meer dan 300 fossielen van Goslar (Duitsland) naar Amsterdam en hierop aansluitend een verwijzing van Eli's zoon Jacob Heimans naar een briefkaart over de aankoop van een bijzonder fraai exemplaar van *Pentacrinus subangularis* Mill (een zeeleliesoort) in een houten lijst, 82 x 155 cm groot en aangekocht voor 187 gulden, een grote som geld voor die tijd.

Jacob Heimans bracht in 1960 uit zijn privécollectie de volgende fossielen en gesteenten onder bij de Heimans Stichting:

- 50 stuks gidsfossielen;
- 100 stuks Noordelijke zwerfstenen;
- een collectie plantenfossielen uit de Epen-groep (waaronder een fraai exemplaar van *Asterphyllites heimanssi* door Gothan en Jongmans genoemd naar E. Heimans);

FIGUUR 1
'Tusschen de keien op steenhopen langs den weg gevonden fossiele Zeeëgels, uit Epen (Zuid-Limburg)', uit: *Uit ons Krijtland* (HEIMANS, 1911).

FIGUUR 2
'Een fossiel uit de "ontsloten" klei-schalie bij Epen (Zuid-Limburg)', uit: *Geologie-boekje. Een A-B-C voor de beginnende amateurs* (HEIMANS, 1913).

- een complete verzameling Nederlandse mollusken;
- een collectie straatkeien van allerlei soorten natuursteen die in Amsterdam voor bestrating gebruikt worden;
- 16 Jura-fossielen uit de 'Posidonien-Schiefer'.

In een kort briefje uit maart 1960 verklaart de voorzitter van de Heimans Stichting, dat hij de collectie in bruikleen heeft ontvangen. Deze verklaring wordt herhaald in 1971 door de dan in functie zijnde voorzitter. Jacob Heimans zag er dus goed op toe dat zijn collectie bewaard bleef.

De Heimans Stichting verloor na de Tweede Wereldoorlog enigszins zijn daadkracht. De collecties van de Heimans Stichting en van Jacob Heimans leidden dan ook een zwerfend bestaan. In de zeventiger jaren waren de fossielen opgeslagen in oude toiletruimten bij de Amsterdams Natuurhistorische Raad (ANR) die in die tijd samen met de Stichting Amsterdamse Schoolwerktuinen (SAS) de bovenverdieping van de Hollandsche Schouwburg aan

de Plantage Middenlaan bewoonden. Deze plaats staat bekend als de plek waar veel Joden in de tweede wereldoorlog werden samenge-dreven voor transport naar Westerbork of elders.

Tegen het einde van jaren tachtig verhuisden de collecties naar het Zoölogisch museum omdat de ANR en de SAS in december 1992 fuseerden en opgingen in het Amsterdamse Natuur- en Milieu-educatie Centrum. De collectie was op dat moment nog steeds eigendom van de Heimans en Thijssse Stichting.

In 1984 maakten een tweetal studenten van de Reinwardt Academie een inventarisatie van de collectie. Daarnaast brachten ze het geheel op orde en restaureerden ze het één en ander. Het was wijlen Ben van Wissen, medewerker van het Zoölogisch museum, die het initiatief nam tot deze actie. De heer W. Los, directeur van dat museum, draagt nu de verantwoordelijkheid voor de fossielen-collecties. Hij zal deze betrekken bij de landelijke herverdeling van de universitaire geologische collecties.

SUMMARY

THE ELI HEIMANS FOSSIL COLLECTION

Eli Heimans' greatest wish was to found a museum of natural history in Amsterdam. After he died, a group of admirers took the initiative to realise his dream, but World War I intervened, and all that could be achieved was that the Eli Heimans Foundation managed to buy a collection of fossils. This collection, now housed in the Zoological Museum, is to be included in the national process of redistribution of the geological collections held by Dutch universities.

LITERATUUR

HEIMANS, E. 1911. Uit ons Krijtland. W. Versluys, Amsterdam.

Voorbeeld van een wandplaat die gebruikt werd in het onderwijs en waaraan E. Heimans zijn medewerking verleende. Aan de hand van deze wandplaten werd kinderen geleerd om in de klas te herkennen en te vertellen wat ze buiten hadden gezien.

ZUID-LIMBURG, EEN LAND VAN BELOFTE VOOR ELI HEIMANS

Roel Steverink, *Castelmorelaan 20, 6213 CW Maastricht*

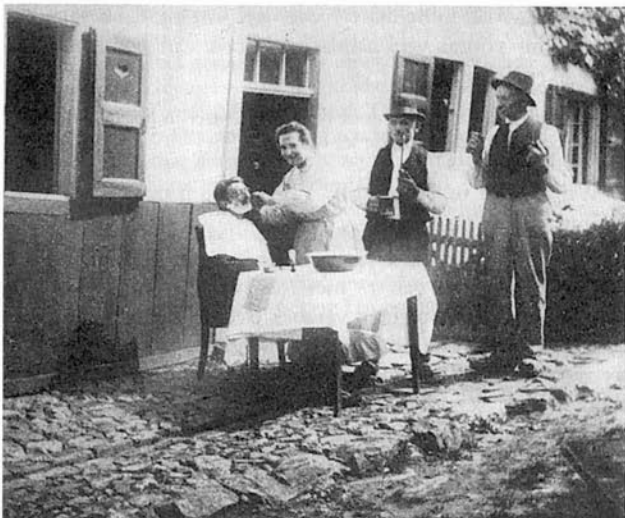
Toen Eli Heimans Zuid-Limburg ontdekte, bezocht hij eerst de omgeving van Gulpen, daarna de Sint Pietersberg en vervolgens stuitte hij jaren later door toeval ook op Epen in het Geuldal, dat meteen één van zijn meest geliefde plekjes werd. Wat trok Heimans zo aan in dat 'uiterste puntje' van Nederland, dat hij er zo lyrisch over schreef in diverse artikelen, hoe kwam hij er, wat vond hij van zo'n treinreis, hoe stond hij tegenover de 'noodzakelijke' overnachting in een pension en natuurlijk, wat waren de rijkdommen die hij daar op zijn wandelingen aantrof?

GEVONDEN RIJKDOM

Eli Heimans maakte in gezelschap van Jac.P. Thijssse (1865-1945) wandelingen in de omgeving van Amsterdam, zijn geboorteplaats Zwolle en Apeldoorn. Ook maakten Heimans en Thijssse samen wandelingen in de provincie Drenthe. Hun bevindingen vonden neerslag in de boekjes van 'Heimans & Thijssse' waarvan er in acht jaar tijd (zie figuur op pagina 242) zes deeltjes verschenen. Ondanks het feit dat Heimans zonder Thijssse al eerder Zuid-Limburg had bezocht, was hij nooit doorgedrongen tot Epen. Een andere onderwijzer zou hem stimuleren hier verandering in te brengen.

Johannes Bernardus Bernink (1878-1954) was als onderwijzer verbonden aan een

dorpschool in Denekamp. Net als Heimans en Thijssse was Bernink verknocht aan de natuur, waar hij al uitgebreid mee had kennisgemaakt op zijn wandelingen door Twente. Bernink sloot zich aan bij het steeds groter wordende legioen van natuurenthousiastelingen en werd abonnee van het blad *De Levende Natuur*. De redactie van *De Levende Natuur* werd toen gevoerd door E. Heimans, J. Jaspers jr (1855-1909) en Jac.P. Thijssse. Zijn enthousiasme kende geen grenzen en al gauw meldde hij zich als medewerker voor het onderzoek naar het voorkomen van wilde planten, een oproep in het blad afkomstig van Hendrik Heukels (1854-1936). Bernink ontdekte de omgeving van Epen in de zomer van 1902. Bij terugkomst in Amsterdam deed hij hierover verslag aan Heimans.

FIGUUR I
Foto van E. Heimans onder het mes bij een vrouwelijke barbier in Epen (1904), uit: *Leven en werk van E. Heimans* (BROUWER, 1958)

'Wat ben je bruin geworden', zei hij. 'Waar ben je geweest?' (Heimans)

'In Epen, Zuid-Limburg', zei ik. (Bernink)

'Wat heb je er gevonden?' (Heimans)

'58 soorten nieuwe planten.' (Bernink)

'Schrijf er een stukje over in *De Levende Natuur*' zei hij tegen mij.

Toen kreeg ik van hem cadeau *'In de duinen'* en een prachtig *'Vliegend Hert'* voor mijn verzameling (BROUWER, 1958).

Hierdoor werd Heimans gestimuleerd om óók zwerftochten in de omgeving van Epen te gaan maken. Vanaf 1904 werden zijn bezoeken aan Zuid-Limburg steeds frequenter. Wanneer hij maar even tijd kon vrij maken, zakte hij af naar zijn geliefde Zuid-Limburg. Op de Sint Pietersberg bij Maastricht, op wandelingen in de omgeving van Gulpen en Epen zou Heimans nog een hoop moois ontdekken.

HET REIZEN

Eli Heimans was als onderwijzer verbonden aan een lagere school te Amsterdam. Het reizen deed hij per trein. Als hij een reis naar Zuid-Limburg plande, viel daar meestal het weekend in. Drie dagen waren wel nodig, omdat er ook rekening moest worden gehouden met overnachting. Dat kostte hem dan slechts één vrije dag extra. De meeste bezoeken aan Zuid-Limburg werden gedaan in de schoolvakanties. De ene keer ging Heimans op de bonnefooi en een andere keer als hij samen met familieleden reisde, hadden ze van te voren een overnachting besproken.

Over het reizen zei Heimans:

'Ook de treinreis kan er nog best af; wie 's morgens vroeg uit ons land vertrekt, om het even of het uit Groningen, Middelburg of Amsterdam is, kan 's middags om drie uur nog in het hartje van den Eifel zijn' (HEIMANS, 1912).

LOGIES

Als Heimans onderdak zocht voor de nacht, verlangde hij niet naar luxe. Een plek om te

slapen was voor Heimans een noodzakelijk kwaad, hij nam ook genoegen met een hooizolder. Wel was hij gesteld op de gastvrijheid van de streek. Hij stond 's morgens met het krieken van de dag op en verspilde niet veel tijd aan ontbijt, want het veld riep.

Zijn vriend Thijsse typeerde Heimans zo: 'Jongens wat konden wij tevreden zijn en hoe gering telden wij de tegenspoeden van wind of weer of het ongerief van slechte behuizing. Als wij wel eens in den drukken tijd moeilijk een onderkomen konden vinden en terecht kwamen op een vlieringkamertje in een derde rangs logies, dan werd dat zonder meer aanvaard en hij wist er altijd nog wel een genoeglijk kantje aan te ontdekken. Toch was hij het tegendeel van onverschillig of slordig. Hij zag er altijd netjes uit en heeft mij wel eens geprikkeld, doordat hij ons ophield, om zich te laten scheren (zie figuur 1), want ik zelf had destijds voor het gemak een ringbaard. Hij was heel matig in eten en drinken, wist dikwijls in het vuur van zijn werk niet eens wat hij at of dronk, rookte bij vlagen, soms heel druk, dan weer een jaartje of zoo helemaal niet.' (THIJSSE, 1920).

FIGUUR 2
Tekening van een Soldaatje door E. Heimans, uit: De Levende Natuur (HEIMANS, 1905).

HULPMIDDELEN EN UITMONSTERING

Heimans heeft zich nooit willen toespitsen op maar één discipline, hij had overal interesse in en brede belangstelling voor. Daarom was Heimans genoodzaakt om allerlei attributen op zijn wandelingen mee te nemen. Heimans ging als hij langere tochten maakte, altijd op pad met een rugzak, waarin hij zijn proviand stopte. Hij vond het jammer van zijn kostbare tijd om 's middags terug te keren naar het hotel voor een lunch. Hij keerde pas terug als het avondeten op tafel kwam. Verder had Heimans een verrekijker en een fototoestel bij zich en ontbraken natuurlijk ook potlood en notitieboekje niet, want die waren onontbeerlijk om indrukken vast te leggen, schetsen te maken en soorten te noteren. Maar Heimans was ook een ware plantenliefhebber en dat noopte hem om ook een zogenaamde botaniseertrommel mee te nemen. Dit attribuut werd in de volksmond ook wel aangeduid met plantenbus. Het was een ovaalvormig blikken voorwerp, in het midden gesloten door een houtje óf een ijzeren klepje, dat aan een koordje vast zat. Verder zat er een riem aan en de bus ging open als een broodtrommel. De kleur was meestal donkergroen, maar ze konden ook prachtig versierd zijn (mond. med. Jaap Zwier). Ze waren behoorlijk ruim van binnen en werden gebruikt om geplukte planten zolang in te bewaren. Dat waren óf planten die al in het veld gedetermineerd waren bestemd voor een herbarium óf planten die te moeilijk waren om ter plekke gedetermineerd te worden. Vele jaren liepen jongens en meisjes, Heimans heeft het zelfs over duizenden, mannen en vrouwen in het veld met zo'n trommel op de rug. Het was voor iedereen gemakkelijk om daar de ware plantenliefhebber aan te herkennen. In de jaren vijftig raakte de botaniseertrommel ineens uit de gratie door de opkomst van de plastic zak. In de jaren zestig was het verschijnsel zo goed als verdwenen.

ENKELE WANDELINGEN UITGELICHT

OP DEN ST. PIETERSBERG IN HET VOORJAAR

In 1904 op een pinksterzaterdag wandelde Eli

Heimans, in gezelschap van drie niet nader genoemde personen 's-middags over de Sint Pietersberg.

'Dien eersten Zaterdagmiddag op den Sint Pietersberg, op dat eene plekje hoog op een steile helling dicht aan het Maasdal, vergeet ik nooit meer. Het had den vorigen dag en nog den geheelen morgen geregend en de lucht hing vol nevels. Daar op den berg brak de zon door, opeens in volle kracht; de gele paden dampten, boomen en struiken schitterden, het neergeslagen gras rekte zich op en kleurde van de bloemen; in een ogenblik openden zich duizenden witte sterren aan de slingers van clematis; hommels gonsden voor het eerst, en als op een afgesproken teeken stegen uit alle boomen in het rond vogelsstemmen op; eerst zacht, dan luider en luider, tot een overstelpende macht van zang en roep en slag, allen en alles dooreen, één groote aanhoudende juichkreet van al wat vogel heet'.

Er was Heimans verteld dat er zeldzame orchideeën, engbloemen en zonneroosjes groeiden. Even later doen ze een ontdekking.

'De zon naderde alweer den rand van den heuvel, toen op een honderd pas afstand van mij een der zoekers zijn donderend hallo! hallo! liet klinken. Over heg en steg snelden de drie anderen toe op het welluidend sein. Waar zit je, hallo? Hallo, hier! klonk het uit diepte achter een grooten verweerden steenklomp, prachtig begroeid met Boompjes-mos (*Climacium deudroides*) en Steenbreekvaren (*Asplenium trichomanes*). Daar zat het jongmens op zijn hurken, met een gezicht dat straalde van blijdschap en glom van inspanning, en hij zat ze aan te kijken de Vliegen-orchideetjes (*Ophrys insectifera*) die daar groeiden, vijf, zes, tien, nog één en nog één, alles op een plekje van een tien pas in omtrek; en wij zaten in een wip er alle vier bij. Prachtige bloemen hè. Toen de blik, over de bloempjes heen, zoekend naar meer, de helling afgleed, speurende oogen gras en kruid monsterden, separeerden uit de omgeving en doordrongen in licht en schaduwplekken, toen zagen wij allen te gelijk, geloof ik, iets bleekpaars, een driehoekje van bont meidenkatoen, zou je zeggen; het was een orchideeëntros in knop, maar welke. Een gewone Handekenskruid of een Harlekijn (*Orchis morio*), zoals we die denzelfden morgen in den regen al bij duizenden in 't natte veld bij

Cannes hadden zien staan? 'T is wat anders. Ik geloof het ook, riepen we, en langzaam, voorzichtig, schoven we, op twee handen, twee voeten en nog wat steunende, de bijna loodrechte helling af.

Soldaatjes, Militaris, hij is het!' en hij was het (figuur 2). Daar stonden ze, mannetje aan mannetje hoor, in knop hier, in vollen bloei daar, een halven meter hoog ginds, met trossen als een vuist zoo dik. Zij stonden er vast ook, maar wij hingen er niet zeer vast. Oppassen was de boodschap, een duikeling van een veertig meter hoogte om op den straatweg neer te kwakken, was nu juist niet iets om naar te verlangen. Toch zijn we er alle vier vlak bij geweest en we hebben er eentje uit den grond gehaald. Zonde eigenlijk van de mooie forsche plant; maar ik moest hem hebben om te teekenen, en daar half hangend aan een clematiswortel, half klevend aan een steenblok, ging dat niet best. Voor de jongens was het een heerlijke gymnastiek; en ik heb me dan ook geen oogenblik ongerust gemaakt, toen ik ze zoo voorzichtig zag wegzakken in de diepte en elkaar handjes geven als de gidzen op de gletschers. Een boschwachter of veldwachter beneden op de weg riep: "Heidaar, wat moet dat!" Maar zij nodigden hem uit boven te komen. De stemmen kon ik goed hooren; ik nam, terwijl ik op mijn rug lag en naar de rose schapenwolkjes keek, wat er groeide; hoeveel Vliegenorchideeën er nog stonden en wat een verbazend groote en mooie er bij was met drie open bloemen, ook een zonneroosje en nog een stuk van een mosasaurus ook en honderden Soldaatjes een heel regiment met een kapitein. "Met en jongens, zes decimeter, precies zoo lang als mijn arm." Eén voor één zag ik de drie hoofden boven de thymbbladjes uit de diepte oprijzen, de haren wit van kalk, grijsaards met blijde gezonde jongenswangen en oogen die straalden van voldoening. Dat is eerst natuursport.' (HEIMANS, 1905).

NIEUWS UIT ZUID-LIMBURG

In de zomer van 1898 toen Heimans en Thijsse een wandeling over de Sint Pietersberg maakten, stuitten ze vlak bij Fort Sint Pieter op een helling, die ondanks geheel bedekt te zijn met Gevinde kortsteel (*Brachypodium pinnatum*), toch heel wat 'kroonjuwelen' herbergde, 'Luzerne (*Medicago sativa*), Sikkellklaver (*Medicago falcata*), Bonte luzerne (*Medicago sativa subsp. x media*), Sikkelkruid (*Falcaria sioides*, tegenwoordig vul-

garis) en Fijne ooievaarsbek (*Geranium columbinum*). Op het fort in een klaverveld troffen ze zowaar Klavervreter (*Orobanche minor*) in bloei aan en aan de oevers van de Maas viel hun oog op *Aster parviflora*, tegenwoordig Kleine aster (*Aster tradescantii*) geheten. Ze gaan met een bootje de Maas over en via weilanden met grote aantallen Ruige leeuwentand (*Leontodon hispidus*) bereiken ze Gronsveld. Het is dan al vier uur in de middag geweest, wanneer ze Gronsveld weer verlaten en hun oorspronkelijke plan om via Sint Geertruid en Slenaken te wandelen laten varen, om de kortst mogelijke weg naar Gulpen te nemen. Dat bleek een dure misrekening, want ze verdwalen daarna in een 'echt Limburgsch bosch' vol met dichte hazelaars en braamsstruiken. Op een gegeven moment, na 13 uur onderweg, bereiken ze eindelijk de 'grootte chaussee, die van Maastricht naar Aken voert' en besluiten deze een tijdje te volgen. In Margraten constateren ze ontstelt, dat er geen overnachtingsgelegenheid meer vrij is, en vervolgen noodgedwongen hun weg, opnieuw door een bos en doen een fantastische ontdekking.

'Daar hoorden we geritsel in 't lover: een lichtgekleurde groote muis sprong tegen een eikenstam op, bleef op een paar meter boven de grond tegen de stam vastgeklemd zitten, ons met zijn groote blinkende oogen aanstaarend. Een Zevenslaper, riepen we en snelden op de boom los. Maar 't dier had geen lust ons af te wachten en had in een paar vlugge grepen een van de onderste takken van de kroon bereikt. Alsof hij wist, dat hij nu altijd en in alle richtingen ontsnappen kon, bleef hij daar zitten en nam ons met evenveel belangstelling op, als wij hem. Wij waren, zoals licht te begrijpen is, opgetogen en stom van blijdschap en bewondering. Hier zat toch voor ons, geen vier meter van ons af, zoo rustig dat we probeeren konden hem te schetsen, een zoogdier dat nog in geen enkel boek over de Nederlandse dierenwereld genoemd is. Zijn lange staart met haarpluim aan 't eind, de zwarte vlek om de oogen, de lange bleekroode ooren, de witte onderzijde en de o zoo mooie vaalgrauwe rugzijde lieten geen twijfel over, of dit moest wel de Kleine zevenslaper alias Tuinslaper alias Eikelmuis (*Eliomys nitela*) zijn'. (THIJSSE, 1898).

Heimans en Thijsse hadden hiermee de eerste waarneming van de Eikelmuis in Nederland gedaan.

NATUURLIJKE HISTORIE BIJ MANESCHIJN

In de zomer van 1903 wandelt Heimans met een grote groep anderen in de avond over de Eperheide.

'Het was volle maan, toen wij over Eperheide, volgens de stafkaart 290 meter hoog, naar de kalkrots en 't Onderste Bosch wandelden. Wij waren met ons tien; de gehele compagnie marcheerde onder aanvoering van onzen goeden waard en bestond voor meer dan de helft uit jonge dames van Rotterdam, pension kennissen van drie dagen. De lucht was warm en bladstil het bosch; de korenakkers lagen wit als sneeuw in 't heldere licht. In Indianenmarsch volgden wij de smalle paadjes, die opstijgen tusschen de groote tarwe-, gerst- en roggevelden, afgewisseld nu eens door een stuk roode klaverland of esparcette, dan weer door wikken en tuinboonen. Gemakkelijk zijn de hellende akkerwegen in Limburg niet, vooral niet bij avond, al schijnt de maan met schitterenden glans; want de paadjes liggen diep en donker tusschen de hooge halmen; en de keien zijn groot en scherp in Epen.

De baas zou ons glimwormen laten vinden, maar hij bleef in gebreke. Het eerste en eenige voetlicht dat onzen weg bestraalde ging uit van twee duizendpooten, *Geophilus electricus*, die een schitterend groen-geel licht verspreidden, zoo sterk dat de dames er van gilden. 't Was dan ook een eng gezicht voor iemand, die het nooit eerder voor zijn voeten heeft gehad; 't gaf ook mij een raar gevoel dat phosphorieke groene flikkerlicht snel over de donkere aarde te zien kronkelen. Wij hadden gauw een van de beide dieren in de hand en in een doosje, en toen bleek het, dat niet alleen de dieren zelf, maar alles wat zij aangeraakt hadden, onze handen, het doosje, de grashalmen, de keisteentjes en de aardkluiten phosphoriseerden; maar lang duurde het schitterend schijnsel niet.'

De kalkrots lag in het duister en viel tegen, omdat de plantengroei te veel schaduw opwierp en de maan van de verkeerde kant belichtte.

Niet lang daarna stuit het gezelschap weer op iets merkwaardigs.

'Voor onze voeten wriemelde iets onzichtbaars; en in de wagensporen, waarin nog een dunne kalkbrij stond golfde het zachtjes op en neer. De mannelijke minderheid van 't gezelschap, die er al eerder waren geweest, wist

FIGUUR 3
Tekening van de top van een Belladonna of Wolfskers door E. Heimans, uit: *Uit ons Krijtland* (HEIMANS, 1911).

dat het vuurpaden (Geelbuikvuurpad, *Bombina variegata*) waren, en in één minuut hadden wij er een twaalftal bemachtigd. Ijselijk schuw keken de damesoogjes, als wij zoo'n aardig kalkgrauw diertje op onze hand en 't zich plotseling op den rug smeet, de pooten wijd uitgestrekt de onderzijde vol met helder gele vlekken, die in 't maanlicht wit leken. Dan was het opeens geen dier meer, maar 't scheen uiteengespat en vormlooze stukken. Dat kunstje heet tegenwoordig 'Somalyse'. Toen mochten ze weer in de pap.

Als ze dan terugkeren naar het dorp schrijft Heimans:

'We daalden in den helderen nacht terug naar 't pension. Nu eens in 't volle licht met scherp omlijnde schaduwen, dan door een stikdonkeren hollen weg van peppels, bramen en frambozen. Toen kwam er een onweer opzetten, en voor 't eerst van mijn leven zag ik een maanregenboog.'

De volgende morgen heel vroeg keert Heimans alleen terug naar de rots, die door de zon uit het oosten beschenen werd. Heimans beschrijft het tafereel, 'met coulissen van varens, guirlandes van clematis en klimop, en met

witte trappen, bezet met meterhooge Belladonna.' De Wolfskers (*Atropa belladonna*) kwam daar toen nog veelvuldig voor (figuur 3).

ENKELE GEDACHTEN VAN HEIMANS OVER EPEN

Tot slot volgen hier nog wat gedachten van Eli Heimans over Epen, zijn bewoners en de directe omgeving. Heimans was een bekende en beminde figuur, zowel bij de zomergasten als bij de inwoners van van het dorp Epen zelf! Heimans over zijn ervaringen;

'Op zo'n middag laten we den schoenmaker wat verdienen, houden we op pantoffels de groote wegen en praten we met de Limburgsche menschen, die zelf ook zoo graag praten, en we doen nieuwsgierige vragen.'

Heimans over het verblijf in zijn pension: 'Nu is 't de tweede week van de vakantie en we treffen een ware population flottante in ons dorpje; elken dag andere gezichten, jongelui meestal, ook enkele herstellende oude dames of heeren. Maar die zullen 't hier, vrees ik, niet geheel naar hun smaak vinden in ons huis althans en vooral bij de maaltijden kan het geducht roezemoezig zijn vanwege de vele kinderen en bij slecht weer vergaat je soms hooren en zien'.

Dan troost Heimans zich met de stilte 's avonds op straat:

'In treffende tegenstelling met die drukte binnenshuis is de volmaakte stilte in de straat, vooral 's avonds. Het kleine dorpje Epen zelf munt van nabij gezien door niets uit boven alle dergelijke dorpjes in Zuid-Limburg; integendeel, het mist eigenlijk alle speciale bekoorlijkheden; de huizen zijn niet mooi en de verspreiding is niet schilderachtig; ook de ligging is niet zoo, dat men er in of vlak bij het dorp met genoegen naar kijkt. Op een vijf minuten afstand eerst, als kerk en huizen gedeeltelijk verdwijnen in 't geboomte, wanneer men almaar gedaald of gestegen is, er bovenop of er tegenop kijkt, dan eerst kan het den blik een poosje boeien. Maar 's avonds als de volle maan het beschijnt, zooals elken avond van de afgelopen week, liggen daar die twintig huizen bij de kerk innig

mooi, wit en stil; de groezelige leesteen en de miskleurige leemkalk hebben een bleeken zachten tint gekregen, de kleur van de blauwe pleister, die de leem- en rietwanden verbergen wil, is dan niet zoo schreeuwend als in 't felle licht en de donkere dakvormen komen scherp uit tegen de lichte lucht.'

DANKWOORD

Ik wil wijlen Bart Graatsma bedanken, door hem kwam ik op het spoor van Eli Heimans. Wijlen Arie van Loon bedank ik voor zijn steun, adviezen en niet aflatende enthousiasme, Marga Coësel voor belangrijke adviezen en steun en Jaap Zwier voor de warme ontvangst bij de Heimans en Thijse Stichting.

SUMMARY

SOUTHERN LIMBURG, ELI HEIMANS' PROMISED LAND

Eli Heimans, a teacher from Amsterdam with a passionate love of nature, visited southern Limburg on many occasions. The article describes how he discovered the wealth of species, and recounts his travels around the province. It also looks at the fruits of these long walks, discussing such largely forgotten reports by Heimans and Thijse as 'On Sint Pietersberg in spring', 'News from Limburg' and 'Natural History by Moonlight'. Some rare plants, mammalian and amphibian species observed by Heimans are mentioned, and the article concludes with some of his thoughts about his favourite village in the south of the province, called Epen.

LITERATUUR

- BROUWER, F.I., 1958. Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw. J.B. Wolters, Groningen.
HEIMANS, E., 1903. Zuid Zuid-Limburg. De Levende Natuur 8: 180-181.
HEIMANS, E., 1905. Op den St. Pietersberg in het voorjaar. De Levende Natuur 10: 25-27.
HEIMANS, E., 1911. Uit ons Krijtland. W. Versluys, Amsterdam.
HEIMANS, E., 1912. Botaniseeren in den vreemde. De Levende Natuur 17: 121-127.
THIJSE, JAC.P., 1898. Nieuws uit Zuid-Limburg. De Levende Natuur. 3: 121-124.
THIJSE, JAC.P., 1920. Heimans als mensch. Heimans-nummer Natura, 1920 (5): 28-29.

JACOB HEIMANS, IN DE VOETSPOREN VAN ZIJN VADER

Marga Coesèl, *Frans Halsplantsoen 30, 1399 EW Muiderberg*

'Limburgs rijkdom was vóór Heimans ook wel bekend, maar wij mogen gerust zeggen, dat hij een breede schaar van jongeren den weg daarheen gewezen heeft'. Dit schreef Jac.P. Thijsse in het Sint Pietersbergnummer van *De Levende Natuur*, bijna tien jaar na de dood van Eli Heimans (THIJSSE, 1923). Eén van die jongeren waar Thijsse op doelde, was Eli's zoon Jacob.

Jacob Heimans (1889-1978) kwam vermoedelijk in 1903 voor het eerst in Zuid-Limburg en keerde er sindsdien herhaaldelijk terug. De jonge Heimans, die de flora en fauna van het gebied even goed kende als zijn vader, stimuleerde op zijn beurt talrijke mensen om te genieten van de rijke en uitzonderlijke natuur van zuidoost-Nederland. Hij zette zich bovendien in voor de bescherming van de Limburgse natuur. Hieronder een portret van deze begaafde zoon, met nadruk op zijn verdiensten voor Limburg.

ONBEKEND

Hoe onbekend de provincie Limburg aan het begin van de vorige eeuw nog was, blijkt uit de opmerking van de botanicus A.J.M. Garjeanne in *De Levende Natuur*: 'Kent ge Venlo,

lezer? Neen hè. Ik had evengoed kunnen vragen: kent ge Nieuw Zeeland?' (GARJEANNE, 1900). Nu was Midden-Limburg weliswaar minder bekend dan de rest van de provincie, maar ook het zuidelijk en noordelijk deel kenden slechts weinig Nederlanders uit eigen

aanschouwing. Toerisme was in die tijd nog voorbehouden aan de *happy few*. Er kwamen wel vakantiegangers naar Limburg, vooral naar Valkenburg en omgeving, maar vergeleken met tegenwoordig waren de aantallen toch gering. De toeristen hadden in het algemeen weinig oog voor de natuur.

Er was in die tijd ook nog niet zoveel bekend over de natuur en het landschap van Limburg. Dankzij het werk van buitenlandse onderzoekers B. Faujas Saint Fond, Bory de Saint Vincent, en hun Nederlandse collega's, zoals J. Bosquet, had men in de negentiende eeuw reeds een vrij goed beeld van de geologische en paleontologische betekenis van de Sint Pietersberg (VAN SCHAİK, 1938). Over de flora en fauna van de berg en van de rest van Limburg was veel minder bekend. Halverwege de negentiende eeuw bestonden er reeds gedrukte flora's van onder meer Haarlem, Leiden, Utrecht, Nijmegen en Amsterdam, maar iets dergelijks bestond er nog niet van Maastricht en omgeving. Kort na de oprichting, in 1845, van de Nederlandse Botanische Vereniging, de huidige Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging (KNBV), verscheen in het *Nederlandsch Kruidkundig Archief* een lijst van planten gevonden in de omstreken van Maastricht (VAN HOVEN, 1848). Hierdoor aangespoord ging een aantal leden van de botanische vereniging ook eens op excursie in het hertogdom Limburg, maar er waren heel wat Nederlandse kruidkundigen die zelden of nooit naar de zuidoosthoek van hun land reisden. De bekende Haarlemse natuurliehebber F.W. van Eeden, die met zijn publicaties veel landgenoten wees op de schoonheid van de inheemse flora, kwam op zijn botanische wandelingen in grote delen van Nederland, maar niet in Limburg (VAN EEDEN, 1886). Het waren vrijwel alleen plaatselijke artsen en apothekers die zich verdiepten in de Limburgse flora, zoals de

FIGUUR 1

Jacob Heimans op excursie op de Wrakelberg op 20 juni 1957.

farmaceut L.J.G. Dumoulin, auteur van de *Guide du botaniste aux environs de Maestricht* (1868).

De Limburgse arts J.J. Willems keek, behalve naar de flora, ook naar de fauna in zijn omgeving. In zijn *Natuurkundige plaatsbeschrijving van de provincie Limburg*, die ruim tien jaar na zijn dood werd gepubliceerd, staat een overzicht van planten- en diersoorten die specifiek voor de streek of zeldzaam waren (WILLEMS, 1881). In het boek worden ruim twintig verschillende orchideeën genoemd; van andere plantengroepen en ook diergroepen wordt echter soms maar één soort vermeld.

Op het gebied van de fauna werd er in Limburg in die tijd verhoudingsgewijs nog het meest onderzoek verricht aan insecten, met name door mr. A.H. Maurissen, die met zijn publicaties de aandacht van de Nederlandse entomologen vestigde op de insectenfauna rondom zijn woonplaats Maastricht (CREMERS, 1912). Over het algemeen echter was eind negentiende eeuw de kennis van het natuurleven in Limburg nog beperkt.

Er viel dus in 1898, toen de amateurbiologen E. Heimans en Jac.P. Thijssse een eerste gezamenlijk bezoek brachten aan Zuid-Limburg, nog heel wat te ontdekken. Uit de enthousiaste verslagen die Thijssse kort na terugkeer van hun vijfdaagse tocht schreef, blijkt dat zij niet alleen planten- en diersoorten aantreffen die zij zelf nooit eerder hadden gezien, maar eveneens soorten die nog niet eerder voor Nederland waren beschreven, zoals de Eikelmuis (THIJSSSE, 1898; 1899). Van beide natuurvrienden was het weliswaar Thijssse die als eerste over Limburg publiceerde, maar het was vooral Heimans die sindsdien voorgoed zijn hart had verloren aan het Zuid-Limburgse land. In augustus 1903 gaf hij blijk van zijn enthousiasme voor het landschap rondom Epen in zijn

column in *De (Groene) Amsterdamer*, enkele maanden later schreef hij een opgetogen artikel over Zuid-Limburg voor *De Levende Natuur* (E. HEIMANS, 1903a; 1903b). Vanaf die tijd trad Eli Heimans op als een ware 'ambassadeur' van Limburg. Met zijn publicaties en lezingen vestigde hij de aandacht van zijn landgenoten op de toen nog vrijwel onbekende streek. Zijn liefde voor Zuid-Limburg en zijn enorme kennis van het gebied droeg hij over op velen, maar misschien nog wel het meest op zijn zoon.

INSPIRERENDE JEUGD

Jacob Heimans (zie figuur 1) werd in 1889 geboren te Amsterdam, de stad waar hij, afgezien van een gedwongen onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog, zijn leven lang zou blijven wonen. Ruim drie jaar na zijn geboorte kreeg hij een zusje, Henriëtte, die meestal Zus werd genoemd. Toen Jacob vier jaar oud was, maakte zijn vader kennis met Jac.P. Thijssse, een onderwijzer, net als hij, en een even groot liefhebber van de natuursport. Deze kennismaking vormde het begin van een vruchtbare samenwerking op het gebied van popularisatie van de natuurstudie. Vrijwel alles wat Heimans en Thijssse ondernamen, bleek succes te hebben. Hun aanzien en bekendheid steeg, niet alleen binnen de groep van onderwijzers, maar ook in kringen van vakbiologen en in kringen van kunstenaars en letterkundigen, zoals de schrijver Frederik Willem van Eeden, de zoon van de hiervoor genoemde amateurbotanicus F.W. van Eeden.

In deze inspirerende wereld groeide Jacob op. Vader Eli bracht van zijn zwerftochten door de natuur van alles mee naar huis om te tekenen en te bestuderen. Het huis en de tuin

FIGUUR 2

Eén van de 12 stereoscoopfoto's gemaakt door Jacob Heimans voor 'Uit ons Krijtland' (HEIMANS, 1911).

stonden vol met potten en bakken met planten, vissen, salamanders, kikkers, padden en andere levende organismen. Er kwamen vaak mensen aan de deur met vragen over planten en dieren. De post bracht regelmatig pakjes waar - tot vreugde van de kinderen - steeds weer spannende zaken uit tevoorschijn kwamen.

Jacob gaf al op jonge leeftijd blijk van grote belangstelling voor de natuur. In het voorjaar van 1899 stuurde de Twentse onderwijzer J.B. Bernink aan Eli Heimans een lijstje namen van planten die hij in de buurt van zijn woonplaats Denekamp had gevonden. Dat niet alleen Heimans senior, maar ook de kleine Jacob van die opsomming begon te watertanden, blijkt uit de woorden van zijn vader: 'de olijkerd, die net tien jaar zou worden, gaf mij de volgende morgen het verlanglijstje voor zijn verjaardag, waar alleen op stond: "mee-gaan botaniseren naar Denekamp, 't is toch de laatste keer dar het voor half geld kan".' (E. Heimans, 1899). Dat Jacob een passie had voor de natuur, lijkt misschien vanzelfsprekend met zo'n vader, maar noch zijn zus noch de beide zonen van Thijssse kozen voor een loopbaan in de biologie. Alleen Jacob trad in de voetsporen van zijn vader en Thijssse.

KENNISMAKING MET ZUID-LIMBURG

Net als zijn vader noteerde Jacob al op jeugdige leeftijd zijn waarnemingen in schets- en aantekenboekjes. In het boekje dat Jacob vanaf 1898 bijhield, verschenen in juli en augustus 1903 soortenlijstjes van planten en aantekeningen over insecten en vogels aange troffen in Valkenburg, Epen, Gulpen en omgeving. De zomer van dat jaar bracht de familie Heimans met logeetjes door in Limburg. De net veertienjarige HBS-leerling Jacob maakte die vakantie foto's, waarvan er enkele werden afgedrukt in het decembernummer van *De Levende Natuur*. Ongetwijfeld op voorstel van redacteur Eli Heimans die toen in zijn zoon waarschijnlijk al zijn toekomstige opvolger zag.

Vanaf 1903 keerde de familie in de schoolva-

kanties telkens weer naar Limburg terug. Van daaruit werden ook excursies gemaakt over de grens. Jacob nam alles wat hij over de natuur leerde met gretigheid in zich op. Hij was dan ook al een ervaren amateurbioloog toen hij zich na de zomervakantie van 1907 liet inschrijven als student plant- en dierkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij kreeg daar vooral te maken met de hoogleraar in de botanie Hugo de Vries die toen 59 jaar oud was en wereldberoemd als herontdekker van de wetten van Mendel en vanwege zijn mutatietheorie.

Via zijn vader had Jacob al veel over De Vries gehoord. Eli Heimans kende De Vries onder meer van de Nederlandsche Natuurhistorische Vereniging en de Nederlandsche Botanische Vereniging. Hij koesterde diep ontzag voor de in zijn ogen geniale botanicus. Omgekeerd had De Vries veel waardering voor het werk van de amateur-bioloog Jacob Heimans, die De Vries op een heel andere wijze meemaakte dan zijn vader, worstelde later met tegenstrijdige gevoelens tegenover zijn leermeester. Hij had kritiek op zijn persoonlijk optreden en karakter, maar vond ook dat De Vries als wetenschapper miskend was. Hij deed daarom na de dood van De Vries, in 1935, veel moeite om aandacht te vestigen op diens wetenschappelijke verdiensten.

Tijdens Jacobs studietijd was van dat alles nog geen sprake. De jonge Heimans kreeg van De Vries een gedegen opleiding in de botanie en mogelijk wakkerde hij de belangstelling van Jacob voor Zuid-Limburg verder aan, want De Vries kwam graag en veel in Limburg. Als middelbare scholier had hij met zijn ouders Maastricht bezocht en in de omgeving planten verzameld voor zijn herbarium. De Vries ging als hoogleraar diverse keren met studenten op excursie naar Zuid-Limburg. Of Jacob Heimans ooit samen met De Vries in Limburg is geweest is niet bekend, maar uit Jacobs aantekenboekje blijkt wel dat hij er in zijn studententijd regelmatig kwam. In die jaren vervaardigde hij ook de stereoscoopplaten voor het boek *Uit ons krijtland* dat door zijn vader was geschreven en in 1911 werd gepubliceerd (zie figuur 2).

ZONDER AARZELING

Nog afgezien van het feit dat de Eerste Wereldoorlog uitbrak, was 1914 voor Jacob Heimans een veelbewogen jaar: kort na het behalen van zijn doctoraal diploma overleed zijn geliefde vader volkomen onverwacht tijdens een excursie in de Eifel. Zonder ook maar een moment te aarzelen, nam de jonge Heimans het werk van zijn vader als popularisator van de natuurstudie op vrijwel alle fronten over. Naast zijn assistentschap aan de Universiteit van Amsterdam en zijn baan als leraar plant- en dierkunde aan het Amsterdams Lyceum, trad hij onder meer toe tot de redactie van *De Levende Natuur* en die van de *Geïllustreerde flora van Nederland* (de 'Heimans, Heinsius en Thijsse', ofwel de HH&T). Jacob Heimans volgde zijn vader eveneens op als 'ambassadeur' van Zuid-Limburg. Hij onderhield nauw contact met de Limburgse natuurliefebbers en fungeerde als intermediair tussen hen en de noorderlingen.

In 1916 werd Jacob Heimans ingeschreven als buitengewoon lid van het in 1910 opgerichte Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Zijn vader was ook altijd buitengewoon lid geweest, omdat het 'gewone' lidmaatschap aanvankelijk was voorbehouden aan degenen die in Limburg woonden. Deze bepaling werd in 1924 opgeheven. Jacob Heimans had zich in de jaren daarvoor reeds verdienstelijk gemaakt voor het Genootschap door onder

meer zijn medewerking te verlenen aan een 'expeditie' op de Maas (J. HEIMANS, 1918).

NATUURBESCHERMING

Tijdens het leven van Eli Heimans ging er reeds natuur in Limburg verloren, maar nog niet in die mate dat de Amsterdamse onderwijzer zich gedwongen had gevoeld om in actie te komen. Hij had zich beperkt tot het attenderen op het belang van natuurbescherming in Limburg, zoals in *Uit ons krijtland* waarin hij ervoor pleitte om van het land om Epen een 'Nationaal Park' te maken.

Na de dood van E. Heimans, en vooral na afloop van de Eerste Wereldoorlog, vonden er grote veranderingen in Limburg plaats. De natuur werd in snel tempo aangetast, onder meer door spectaculaire uitbreiding van de kolenindustrie. Voor Jacob Heimans viel er daarom niet meer aan natuurbeschermingsacties te ontkomen. Hoewel van nature zachtvaardig en bescheiden, dus eigenlijk het tegendeel van een actievoerder, ontpopte hij zich in de loop der jaren als een vasthoudende natuurbeschermers.

In juni 1923 bracht hij samen met Thijsse een speciaal nummer uit van *De Levende Natuur*, gewijd aan de Sint Pietersberg bij Maastricht die werd bedreigd. In het verleden was er altijd wel in de berg gegraven, maar de ontgin-

FIGUUR 3
Excursie naar de zinkflora te Plombières in juni 1964. De personen op de foto zijn van links naar rechts: H. Wiering, J. Heimans op 75-jarige leeftijd en J. Dorgelo (foto: F. Bianchi).

ning had steeds onderaards plaatsgevonden. Nu dreigde het gebergte van boven af te worden afgegraven. Heimans benadrukte in zijn bijdrage de botanische betekenis van de Sint Pietersberg als een 'plantengeografisch bastion'. Na de Tweede Wereldoorlog zou Heimans, zoals we hierna zullen zien, een wat hardnekkiger poging wagen, maar hij en zijn medestanders konden uiteindelijk niet voorkomen dat de berg op den duur vrijwel geheel verloren ging.

Meer resultaat verkreeg Jacob Heimans met zijn pogingen tot behoud van de Bemelerberg. Heimans had een bijzondere liefde voor de orchideerijke kalkgraslanden op de Bemelerberg, de enige vindplaats van de Bergamander (*Teucrium montanum*) in ons land. In 1938 wist hij te bereiken dat het natuurterrein door de botanische vereniging, in samenwerking met het Natuurhistorisch Genootschap en de Stichting Het Limburgs Landschap werd gepacht. Kort daarna werd het gebied weer bedreigd, maar Heimans wist te bereiken dat het een aantal jaren later werd aangekocht door het Limburgs Landschap. Ronduit succesvol was Heimans' doortastend optreden inzake het Geuldal. Nadat hij in 1931 vernomen had dat er plannen bestonden voor de aanleg van twee stuwmeren in het Geuldal ten behoeve van de energievoorziening, bracht Heimans dit bericht onmiddellijk ter sprake in de Commissie voor de Bescherming van de Wilde Flora van de botanische vereniging en hij wist de leden ervan te overtuigen dat er direct gehandeld moest worden. Het resultaat was de oprichting, in 1932, van de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming, een organisatie die de particuliere natuurbescherming verenigde tot één front. Op het moment van de oprichting was het gevaar van het stuwbeekens al verdwenen, maar de Contact-Commissie, een voorloper van de huidige Stichting Natuur en Milieu, deed nadien uiterst waardevol werk. Voor Jacob Heimans vormde de bedreiging van het Geuldal tevens aanleiding om in enkele publicaties de bijzondere flora van het gebied, met name de zinkflora, weer eens onder de aandacht van het publiek te brengen (J. HEIMANS, 1936a; 1936b; 1937) (figuur 3).

HOGLERAAR

In 1935 was Heimans gepromoveerd op een studie naar een groep uit de familie *Desmidiaceae*, eencellige zoetwaterwieren. Hij

hoopte zijn baan als leraar te kunnen verruilen voor een vaste positie in het wetenschappelijk onderwijs, maar er was op dat moment geen plaats vacant en vijf jaar later brak de Tweede Wereldoorlog uit. Onder de Duitse bezetting werd het leven van Heimans, zijn vrouw en dochter, vanwege het feit dat zij joods waren, ernstig bedreigd. Halverwege de oorlog dook Heimans met zijn gezin onder. Na te zijn verraden begon een zwerftocht langs concentratiekampen in Westerbork, Barneveld en Theresienstadt die Heimans en de zijnen met veel geluk en mede dankzij eigen inventiviteit uiteindelijk overleefden. Eind 1946, ruim een jaar na zijn terugkeer in Nederland, werd Heimans benoemd tot hoogleraar in de plantkunde en genetica aan de Universiteit van Amsterdam.

De inmiddels 57-jarige Heimans wachtte een zware taak. De studentenaantallen stegen snel, terwijl de financiële situatie nijpend was. Naast het vele onderwijs, zijn wetenschappelijk onderzoek en werk voor de KNBV, wist Heimans echter toch nog steeds tijd vrij te maken voor de *HH&T* en *De Levende Natuur*, en zag hij bovendien nog kans om aandacht te besteden aan zijn geliefde Zuid-Limburg. Hij reisde niet alleen zelf regelmatig af naar het zuiden van het land, hij herstelde ook de traditie om met studenten en assistenten op excursie te gaan naar Zuid-Limburg, een traditie die tot op de dag van heden is gehandhaafd.

Heimans bleef zich bovendien met grote hardnekkigheid inzetten voor de bescherming van de natuur en het landschap in Limburg. In 1949 richtte hij, als secretaris van de KNBV, een request aan de regering naar aanleiding van een aan de cementindustrie verleende concessie tot afgraving van de Sint Pietersberg en zette hij tevens zijn pogingen voort om een groter deel van de Bemelerberg veilig te stellen. Ook lang nadat hij in 1959, op zeventigjarige leeftijd in emeritaat was gegaan, schreef hij op persoonlijke titel nog (protest)brieven om bedreigde stukjes natuur in Zuid-Limburg en directe omgeving te behouden. Heimans was na de Tweede Wereldoorlog vele jaren bestuurslid van de Stichting Het Limburgs Landschap. En natuurlijk hield hij de band met het Natuurhistorisch Genootschap, waar hij nog vrienden bezat uit de tijd van zijn vader, zoals de bekende amateurflorist A. de Wever en rector Jos. Cremers.

In maart 1977 ontving Heimans, tegelijk met J.M. van Susante, de toenmalige voorzitter van het Limburgs Landschap, de penning 'Mannen van het eerste uur' van de Vereni-

ging tot Behoud van Natuurmonumenten. De uitreiking van deze penning, die toegekend werd aan mensen die zich verdienstelijk hadden gemaakt voor natuurbescherming, viel samen met de start van de Actie Geuldal, georganiseerd door Natuurmonumenten en het Limburgs Landschap. Het was niet toevallig dat de penning dat jaar aan Heimans werd uitgereikt. Zijn naam was inmiddels, net als die van zijn vader, onverbrekelijk verbonden met Limburg.

VADER EN ZOON

Jacob Heimans stierf op 30 december 1978. Hij was toen 89 jaar oud. Tot het eind van zijn leven had hij zich ingespannen om het werk van zijn vader voort te zetten, onder meer als redacteur van de *HH&T* en *De Levende Natuur* en door zijn activiteiten in talrijke commissies en verenigingen op het gebied van natuurstudie en natuurbescherming. Het feit dat hij de zoon was van de bekende, succesvolle Eli Heimans betekende een enorme druk. Jacob wilde zijn vader, die hij mateloos bewonderde, evenaren en ook de omgeving verwachtte veel van de intelligente jonge Heimans die immers dezelfde belangstelling had als zijn vader. Het viel niet mee om aan al die hooggespannen verwachtingen te voldoen.

Eli Heimans stond, evenals zijn collega Thijsse, op grote hoogte. De beide talentvolle veldbiologen gaven de aanzet tot het biologisch reveil, de opbloei van de belangstelling voor de inheemse natuur in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw. Zij waren pioniers, terwijl Jacob Heimans meer het type was van een navolger, iemand die de kar die Heimans en Thijsse op de rails hadden gezet, samen met anderen, voorttrok. Hij was aarzelender en voorzichtiger dan zijn vader en miste diens flair en lef (COESEL, 1993).

Wie het leven van Jacob Heimans overziet moet constateren dat hij uiteindelijk toch veel heeft bereikt op het gebied van natuur en wetenschap. Hij heeft er in ieder geval ook voor gezorgd dat de naam van Eli Heimans niet in de vergetelheid is geraakt.

SUMMARY

JACOB HEIMANS: FOLLOWING IN HIS FATHER'S FOOTSTEPS

Eli Heimans passed on his passion for na-

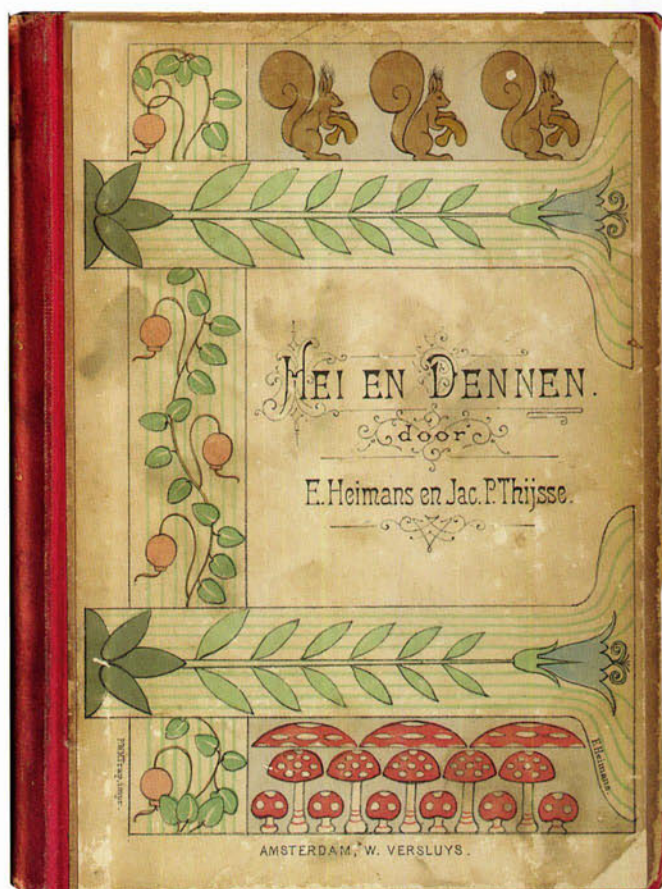
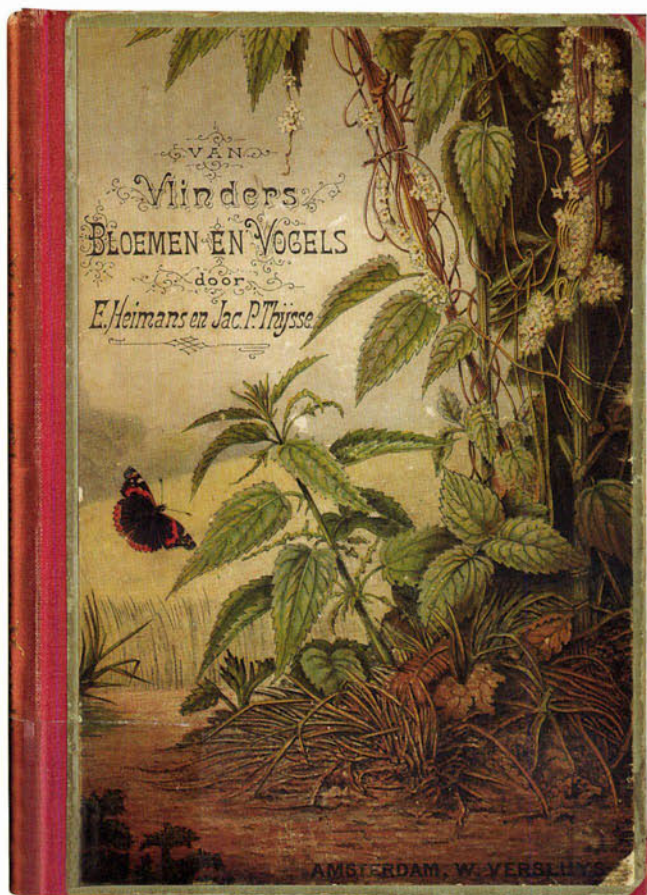
ture and the landscape to many people, including his son Jacob. At an early age, Jacob Heimans (1889-1978) acquired an extensive knowledge of the flora and fauna of the Dutch province of Limburg. He graduated from university in 1914, the year his father died. In addition to his career as a secondary school teacher and later as a university professor, Jacob continued his father's work of popularising natural history. He succeeded his father as a member of the editorial boards of the journal *De Levende Natuur* (Living Nature) and of the Illustrated Flora of the Netherlands. He became a member of the *Natuurhistorisch Genootschap*, the Limburg Society for Natural History, and was also an active member of *Het Limburgs Landschap*, the foundation for the preservation of the Limburg landscape. Jacob Heimans made every effort to preserve conservation areas in Limburg, such as the Sint Pietersberg and Bemelerberg areas, for future generations. His vigorous intervention in the debate over the man-

agement of the Geul valley in 1931 led to the foundation of the *Contact Commissie inzake Natuurbescherming* (Contact Committee on Nature Conservation). Like his father, Jacob Heimans showed many young people the way to Limburg, and he also kept the memory of his illustrious father alive.

LITERATUUR

- BROUWER, F.I., 1958. Leven en werk van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw. J.B. Wolters, Groningen. Idem: Proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- COESEL, M., 1993. Zinkvioletjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland. Verloren, Hilversum. Idem: Proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- CREMERS, J., 1912. Limburgensia. Jaarboek Natuurhistorisch Genootschap in Limburg 1912: 29-46.
- EEDEN, F.W. VAN, 1886. Onkruid, botanische wandelingen. Tjeenk Willink, Haarlem.
- GARJEANNE, A.J.M., 1900. Uit Midden-Limburg. *De Levende Natuur* 5: 119-125.
- HOVEN, F.J.J. VAN, 1848. Planten gevonden in de omstre-

- ken van Maastricht. *Nederlandsch Kruidkundig Archief* [1^e serie] 1(2): 212-217.
- HEIMANS, E., 1899. Uit den oosthoek van Twente I. *De Levende Natuur* 4: 209-212.
- HEIMANS, E., 1903a. Uit zuid Zuid-Limburg. *De Levende Natuur* 8: 177-181.
- HEIMANS, E., 1903b. Epen in Zuid-Limburg. *De Amsterdamer* 9, 16, 23 augustus 1903.
- HEIMANS, E., 1911. Uit ons Krijtland. W. Versluys, Amsterdam.
- HEIMANS, J., 1918. Maasexpeditie 8 tot 12 juli 1918. *Jaarboek Natuurhistorisch Genootschap in Limburg* 1918: 113-124.
- HEIMANS, J., 1936a. De herkomst van de zinkflora. *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift* 18: 155-156.
- HEIMANS, J., 1936b. De herkomst van de zinkflora aan de Geul. *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 46: 878-897.
- HEIMANS, J., 1937. De oorsprong van de zinkflora aan de Geul. *Natuurhistorisch Maandblad* 26: 11-12, 15.
- SCHAIK, D.C. VAN, et al., 1938. De Sint Pietersberg. *Leiternypels*, Maastricht.
- THIJSSÉ, JAC.P., 1898. Nieuws uit Zuid-Limburg. *De Levende Natuur* 3: 121-124.
- THIJSSÉ, JAC.P., 1899. Op reis. *De Levende Natuur* 4: 33-39.
- THIJSSÉ, JAC.P., 1923. De Sint Pietersberg. *De Levende Natuur* 28: 33-34.
- WILLEMS, J.J., 1881. Natuurkundige plaatsbeschrijving van de provincie Limburg. *Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland. Deel 5. Ministerie van Binnenlandsche zaken, 's Gravenhage.*

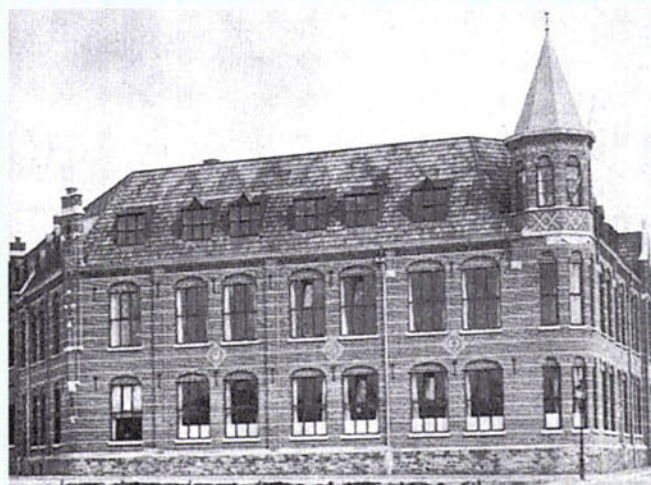

ONDER DE AANDACHT

OPEN DAG GROENHUIS: EEN VOORUITZIENDE TERUGBLIK

Op 30 september jongstleden stond de deur van het GroenHuis wijd open voor het brede publiek. Het was een feestelijke dag vol presentaties, kraampjes en activiteiten voor jong en oud. De natuur zelf had de boodschap goed begrepen: een heerlijk zonnetje zorgde ervoor dat veel mensen getuige waren van het enthousiasme van de betrokken natuurvriendelijke partners.

Ook onze Genootschapskamer, de stand van het Publicatiebureau en de stand van de SOK werden uitstekend bezocht. We registreerden een aantal nieuwe leden en verkochten heel wat boeken en tijdschriften. De kersver-

se NHGL-folder lag op een prominente plaats voor het grijpen. Al met al een succesvolle officiële start van een veelbelovende samenwerking tussen de Limburgse natuur- en milieuorganisaties. Vanaf de eerste ideevorming, ruim twaalf jaar geleden, zijn wij als Genootschap bij de totstandkoming van het GroenHuis betrokken. Medio januari van dit jaar namen wij als een van de eerste partners intrek in het gebouw. Dit illustreert hoe stevig het Genootschap in het GroenHuis wortel heeft geschoten en een prima basis heeft gevonden om verder te floreren.

Zo'n Open Dag is bij uitstek geschikt om een helder beeld te krijgen van waar iedere partner voor staat. Ook worden contacten gelegd

of versterkt die nodig zijn om de toegevoegde waarde van het partnerschap te bespreken. Bovendien krijgen we een beter beeld van wat onze rol kan zijn en hoe we daar vorm aan kunnen geven. Bij de gesprekken die ik op de Open Dag had, viel me één ding op: natuurorganisaties hebben bij de uitvoering van hun activiteiten grote behoefte aan objectieve informatie over de natuur. Milieubescherming, natuur-educatie, herstel van landschapselementen, het zijn allemaal activiteiten waarvan het succes in belangrijke mate wordt bepaald door adequate kennis over flora en fauna. Op dit punt komt de rol van het Genootschap duidelijk in beeld. Veel van onze leden zijn actief in de veldbiologie en hebben een uitstekende kennis van flora en fauna. Zij stellen hun waarnemingen ter beschikking voor invoer in ons

gegevensbestand en publiceren hun bevindingen in artikelen in het Natuurhistorisch Maandblad of als bijdrage in een van de verspreidingsatlassen.

Het optimaal toegankelijk maken van waarnemingsgegevens en het interpreteren ten behoeve van natuurbescherming en natuureducatie is een rol die ons binnen het Groen-

Huis past. Het sluit aan bij de professionaliseringsdoelstelling die het Genootschap zich heeft gesteld in het kader van het Beleidsplan 2000-2005. Ook de hernieuwde start van ons projectenbureau De Lierlei past bij deze ontwikkeling. Natuurlijk blijft het zo dat de resultaten van de Genootschapsactiviteiten in belangrijke mate worden bepaald door de inzet van enthousiaste vrijwilligers. Wel is het van belang om het verwerken en beschikbaar stellen van waarnemingsgegevens op een hoger peil te brengen. Het bestuur realiseert zich dat hier nog veel werk te doen is. Binnenkort zullen we u informeren over de plannen die we hierover ontwikkeld hebben.

Het klinkt misschien wat ambitieus, maar

wellicht zijn we binnen het GroenHuis over een paar jaar het Wetenschappelijke Bureau op het gebied van natuuronderzoek. Me dunkt, een ideale situatie: het uitoefenen van onze liefhebberij ten dienste van een maatschappelijk relevante vraagstelling: het behoud van onze Limburgse natuur. We houden u op de hoogte.

Frans Coolen, voorzitter

LIMBURGSE VOGELS

In het herfstnummer van Limburgse Vogels, een uitgave van de Vogelstudiegroep van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, aandacht voor: "Bijzondere broedvogels van het Zuidelijk Maasdal in 2000". In 2000 is gestart met een meerjarig onderzoek naar de aantalsontwikkelingen van bijzondere broedvogels in het Zuidelijk Maasdal. Het hoofdoel van dit onderzoek is het meten van de effecten van grootschalige natuurontwikkeling op de aantalsontwikkelingen van bijzondere broedvogels in dit gebied.

Het tweede artikel "De provinciale broedvogelkartering van Midden-Limburg-west in 2000" geeft een vergelijking van de provinciale broedvogelkartering in de periode 1991/1992 en de periode 1998/1999. Voor het voeren van een goed provinciaal beleid is het gewenst om te beschikken over een actuele dataset. Verder kan een vergelijking worden gemaakt tussen de oude en nieuwe broedvogelgegevens. Zo kan een beeld worden verkregen van ontwikkelingen in de vogelbevolking en de effectiviteit van het provinciale natuurbeleid.

In "Nieuws van de Vogelstudiegroep" wordt melding gemaakt van een nieuwe vogelsoort in Limburg: de Aasgier. Ook aandacht voor het Roekenbeschermingsplan en waarnemingen van het Klein waterhoen in de Romeinenweerd bij Venlo. Het tijdschrift wordt afgesloten met de vogelwaarnemingen van januari tot en met mei 2001.

Voor informatie kunt u zich wenden tot de redactie-secretaris van Limburgse Vogels Rob van der Laak, Bethlehemstraat 34, 6418 GK, Heerlen, tel. 045-5423454.

BINNENWERK BUITENWERK

DONDERDAG 1 NOVEMBER houdt Reinier Akkermans een dialezing voor **Kring Maastrecht** over "Vissen in Limburgse Beken". Een tijdje geleden is er een boek met die titel verschenen. Renier zal in zijn lezing op de gepresenteerde resoluten ingaan. De bijeenkomst vindt plaats in het Natuurhistorisch Museum Maastricht. Aanvang 20.00 uur.

ZATERDAG 3 NOVEMBER gaan leden van **Kring Venlo** de Groote Heide op voor onderhoud. Wie hier aan wil deelnemen staat om 9.00 uur bij het Infocentrum Groote Heide.

ZATERDAG 3 NOVEMBER verzorgt de **Vogelstudiegroep** een lezing over Kraanvogels door Henk Wessels. Henk is in Nederland een autoriteit op het gebied van Kraanvogels. De avond begint om 20.00 uur en zal gehouden worden in de Postkoets te Horn.

WOENSDAG 7 NOVEMBER houdt de **Vlinderstudiegroep** een bijeenkomst in het Natuurhistorisch Museum Maastricht. De avond begint om 20.00 uur.

DONDERDAG 8 NOVEMBER houdt de **Molusken Studiegroep Limburg** een werkvond bij Gerard Majoor thuis. Opgave bij Stef Keulen (tel. 045-4053602). Aanvang 20.00 uur.

VRIJDAG 9 NOVEMBER verzorgt de **Studiegroep Onderaardse Kalksteengroeven** een ledenavond in het Natuurhistorisch Museum Maastricht. Tijdens deze avond zal aan de aanwezigen de huidige stand van zaken met betrekking tot het groevenonderzoek en groevenbeheer worden getoond. Aanvang 19.30 uur.

VRIJDAG 9 NOVEMBER houdt **Kring Roermond** weer een lezing over beken. Harry Tolkamp zal vertellen over de waterkwaliteitsverbeteringen en natuurontwikkelingssuccessen van Limburgse beken van de laatste jaren. De avond wordt gehouden in het GroenHuis, Godsweerderstraat 2 te Roermond (vlakbij het NS-station). Aanvang om 19.30 uur, einde om circa 21.30 uur.

ZATERDAG 10 NOVEMBER gaan leden van **Kring Venlo** de Groote Heide op voor on-

derhoud. Wie hier aan wil deelnemen staat om 9.00 uur bij het Infocentrum Groote Heide.

ZONDAG 11 NOVEMBER is er een winterwandeling van de **Plantenstudiegroep** door het Geleenbeekdal. Jan Egelmeers neemt geïnteresseerde wandelaars mee via holle wegen richting de Geleenbeek en het Stammenderbos. Afhankelijk van het weer wordt er nog een kleinere of grotere lus gemaakt langs kasteel Terborger. Vertrek om 10.00 uur vanaf NS-station Maastricht (zij-ingang aan de Meerssenerweg) óf men staat om 10.30 uur gereed bij NS-station Schinnen.

MAANDAG 12 NOVEMBER houden Wout Heijkamp en Pierre Thomas voor **Kring Heerlen** een dialezing over de Julische Alpen. Deze worden vanuit de kanten, Moggio (Italië) en Bochin (Slovenië) landschapelijk en plantkundig bekeken. Dit deel van de alpen staat bekend om zijn spectaculaire berglandschappen. Belangstellenden komen bijeen in de zaal van Stichting Botanische Tuin Kerkrade, St. Hubertuslaan 74 te Terwinsele (Kerkrade-West). Aanvang om 20.00 uur, einde 22.30 uur.

WOENSDAG 14 NOVEMBER is er een natuurwandeling van **Kring Venlo** over de Groote Heide. Er wordt ondermeer aandacht besteed aan paddestoelen. Om 14.00 wordt vertrokken vanaf het Infocentrum Groote Heide.

DONDERDAG 15 NOVEMBER organiseert de **Paddestoelenstudiegroep** een practicumavond. Deze avonden zijn bedoeld om vondsten te bekijken, te bediscussiëren en uiteindelijk te determineren. De bijeenkomst wordt gehouden in het IVN-zaaltje onder de bibliotheek aan de Ransdalerstraat 64 te Ransdaal. Aanvang 19.30 uur. Bij deelname wordt verzocht van tevoren contact op te nemen met Piet Kelderman (tel. 043-6016055).

VRIJDAG 16 NOVEMBER houdt de **Herpetologische studiegroep** een varia-avond in het Broekhin College, Bob Boumanstraat 30 in Roermond. Iedereen kan zijn vondsten en dia's tonen en er is ook ruimte om bijzondere ervaringen te delen met anderen. Aanvang 20.00 uur.

ZATERDAG 17 NOVEMBER organiseert de **Plantenstudiegroep** in samenwerking met IVN-Eijs een werkdag. Op het programma staat het ruimen van overtollige vegetatie op het kalkgraslandje bij de Platte Bosschen. Verzocht wordt om eigen materiaal (hark, zeis, schoeischaar en werkhandschoenen) mee te brengen. Verzamelen om 10.00 uur op de parkeerplaats onderaan de Platte Bosschen, gelegen langs de weg van Baneheide naar Nyswiller.

DONDERDAG 22 NOVEMBER verzorgt **Kring Venray** een lezing over een jaar inventarisatie door Kring Venray. Deze lezing wordt gehouden in het Gemeenschapshuis, Watermolenstraat 1 te Oostrum. Aanvang 20.00 uur.

ZATERDAG 1 DECEMBER houdt de **Zoogdierenwerkgroep** een excursie in de Ardennen. Er zal op het gedrag van Bevers gelet worden. Vertrek is om 9.15 uur vanaf NS-station Maastricht (ingang Meerssenerweg).

WOENSDAG 5 DECEMBER verzorgt de **Vlinderstudiegroep** een bijeenkomst in het Natuurhistorisch Museum Maastricht. De avond begint om 20.00 uur.

DONDERDAG 6 DECEMBER organiseert **Kring Maastricht** haar maandelijks bijeenkomst in het Natuurhistorisch Museum Maastricht. Aanvang 20.00 uur.

ZATERDAG 8 DECEMBER houdt **Kring Venray** een onderhoudsdag. Informatie en opgave bij Henk Heijligers (tel. 077-4632885).

ZONDAG 9 DECEMBER organiseert de **Plantenstudiegroep** een excursie naar de Zuidelijk Hoge Venen (B). De wandeling, met een lengte van ongeveer 11 km (kan bij slecht weer ingekort worden tot 6 kilometer) voert langs drie belangrijke hoogveengebieden; Het Rurven (waar de bronnen van de Roer ontspringen), Wallonisches Venn en Nesselo. Vertrek is om 10.00 uur vanaf het NS-station Maastricht (zij-ingang aan de Meerssenerweg) óf om 11.30 uur bij de kerk van Sourbrodt-Bôsfagne.

ZONDAG 9 DECEMBER organiseert **Kring Venlo** een excursie over diersporen. Geïnteresseerden komen bijeen op de parkeer-

plaats aan de Schandeloselaan bij het natuurgebied "Zwarte Water". Aanvang excursie om 9.00 uur.

MAANDAG 10 DECEMBER houdt Paul Spreuwenberg voor **Kring Heerlen** een dialezing met de titel "Voorjaar in Spanje". Paul laat aan de hand van prachtige dia's zien dat het binnenland van Spanje meer dan de moeite waard is. Aanvang om 20.00 uur in de zaal van Stichting Botanische Tuin Kerkrade, St. Hubertuslaan 74 te Terwinselen.

VRIJDAG 14 DECEMBER organiseert **Kring Roermond** weer een lezing in de cyclus over

beken. Gijs Kurstjens en Marnix Maris houden een lezing met de titel "Grote grazers in kleine beekdalen". De avond wordt gehouden in het GroenHuis, Godsweerderstraat 2 te Roermond (vlakbij het NS-station). Aanvang 19.30 uur, einde om 21.30 uur.

VRIJDAG 14 DECEMBER verzorgt Bert Morlissen voor **Kring Venlo** een dialezing over Vogels op Texel. Daarnaast zullen er ook nog beelden uit de Sierra de Grazalema van Peter Eenshuistra vertoond worden. De avond begint om 19.30 uur in de Kinderboerderij Hagerhof te Venlo.

HERPETOLOGISCHE STUDIEGROEP

Contactpersoon: Y. Damstra, Lunastraat 11, 6043 VE Roermond, herpetofauna@nhgl.org

PLANTENSTUDIEGROEP

Secretaris: Olaf Op den Kamp, Adriaen Brouwerstraat 36, 6464 AW Kerkrade, planten@nhgl.org

SPINNENWERKGROEP LIMBURG

Inlichtingen: J.H.G. Peeters, tel. 043-3505484 (overdag), spinnen@nhgl.org

STUDIEGROEP ONDERAARDSE KALKSTEENGROEVEN

Secretaris: Joep Orbons, Holdaal 6, 6228 GH Maastricht, sok@nhgl.org

VLINDERSTUDIEGROEP

Secretaris: J. Queis, Spaanse singel 2, 6191 GK Beek, vlinders@nhgl.org

ZOOGDIERENWERKGROEP

Inlichtingen: bureau NHGL, Godsweerderstraat 2, 6041 GH Roermond, zoogdieren@nhgl.org

PADDESTOELENSTUDIEGROEP

Inlichtingen: P.H. Kelderman, Herkenbroekerweg 23, 6301 EG Valkenburg, paddestoelen@nhgl.org

VISSENWERKGROEP

Inlichtingen: R. Akkermans, Wilhelminalaan 47, 6042 EL Roermond, vissen@nhgl.org

SPRINKHANENSTUDIEGROEP

Contactpersoon: W. Jansen, Wilhelminalaan 85, 6042 EM Roermond, sprinkhanen@nhgl.org

VOGELSTUDIEGROEP

Contactpersoon: R. van der Laak, Bethlehemstraat 34, 6418 GK Heerlen, vogels@nhgl.org

WERKGROEP BEHOUD SCHINVELDSE BOSSEN EN BRUNSSUMMERHEIDE

Secretaris: P. Spreuwenberg, Aan de Slagboom 2, 6372 KW Schaesberg, brunssummerheide@nhgl.org

MOSSENSTUDIEGROEP

Inlichtingen: J. Hermans, Hertestraat 21, 6067 ER Linne, mossen@nhgl.org

WERKGROEP MEINWEG

Inlichtingen: W. Jansen, Wilhelminalaan 85, 6042 EM Roermond, meinweg@nhgl.org

STUDIEGROEP BLOEMEN EN BIJEN

Contactpersoon: L. Hensels, Tramstraat 9, 6088 EA Roggel, bijen@nhgl.org

LIBELLENSTUDIEGROEP

Contactpersoon: J. Hermans, Hertestraat 21, 6067 ER Linne, libellen@nhgl.org

MOLLUSKENSTUDIEGROEP LIMBURG

Contactpersoon: S. Keulen, Mesweg 10, 6336 VT Hulsberg, mollusken@nhgl.org

KRING MAASTRICHT

Voorzitter (a.i.): D.Th. de Graaf, Klokbekestraat 20, 6216 TR Maastricht, maastricht@nhgl.org

KRING HEERLEN

Voorzitter: P. Thomas, L.T.M.-weg 26, 6412 BP Heerlen, heerlen@nhgl.org

KRING VENLO

Voorzitter: J. Eenshuistra, L. van Beierenstraat 1, 5913 VM Venlo, venlo@nhgl.org

KRING ROERMOND

Voorzitter: M. de Ponti, Parklaan 10, 6045 BT Roermond, roermond@nhgl.org

KRING VENRAY

Secretaris: H. Heijligers, Lottumseweg 27, 5872 AA Broekhuizen, venray@nhgl.org

NATUURHISTORISCH M A A N D B L A D

REDACTIE G. Verschoor & H. Heijligers (hoofredactie), D.Th. de Graaf, J.T. Hermans, M. Lejeune, T.J.D. Mulder & J.H. Willems (redactie), R. Steverink (redactie-assistent), Godsweerderstraat 2, 6041 GH Roermond, redactie@nhgl.org.

RICHTLIJNEN VOOR KOPIJ-INZENDING Diegenen die kopij willen inzenden, dienen zich te houden aan de richtlijnen opgesteld door de redactie. Richtlijnen kunnen worden aangevraagd bij bovenstaand redactieadres.

Basisontwerp typografie: Graatsma in vorm, Maastricht.

Grafische verzorging: Van de Manakker, Grafische communicatie, Maastricht, info@bvdm.nl.

Druk: SHD Grafimedia, Swalmen.

ISSN 0028-1107

COPYRIGHT Auteursrecht voorbehouden. Overname slechts toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

NATUURHISTORISCH GENOOTSCHAP IN LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR F. Coolen (voorzitter), H. Schmitz (secretaris), H. van der Weijden (penningmeester), R. Akkermans (vice-voorzitter), Godsweerderstraat 2, 6041 GH Roermond, bestuur@nhgl.org.

BUREAU Henk Heijligers (bureaumanager) & Roel Steverink (bureamedewerker), Godsweerderstraat 2, 6041 GH Roermond, tel. 0475-386470, bureau@nhgl.org.

LEDENADMINISTRATIE N.A. van de Wal, Godsweerderstraat 2, 6041 GH Roermond, tel. 0475-386470 ledenadministratie@nhgl.org, giro: 1036366, voor België: 000-1507143-54.

LIDMAATSCHAP € 25 (f 55,-; BF 1000) p/j., jeugdleden t/m 23 j. & 65+-leden € 12,50 (f 27,50; BF 500); bedrijven, verenigingen, instellingen e.d. € 75 (f 175,-; BF 3000).

BESTELLINGEN van Publicaties, (oude) Maandbladen en andere uitgaven: uitsluitend schriftelijk bij het Publicatiebureau Natuurhistorisch Genootschap, Groenstraat 106, 6074 EL Melick.

LOSSE NUMMERS dit themanummer kost € 4,5 (f 9,92) voor leden en € 6,5 (f 14,32) voor niet leden (excl. portokosten).

INTERNET <http://www.nhgl.org>

STICHTING NATUURPUBLICATIES LIMBURG

Uitgever van publicaties, boeken en rapporten van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. J. Hermans, Hertestraat 21, 6067 ER Linne, tel. 0475-462440, snl@nhgl.org.

STICHTING DE LIERELEI

Projectbureau voor onderzoek op het gebied van natuur en landschap in de provincie Limburg. B. op den Camp, Godsweerderstraat 2, 6041 GH Roermond, tel. 0475-386470, lierelei@nhgl.org.

STICHTING IR. D.C. VAN SCHAÏK

Stichting voor het beheer van onderaardse kalksteengroeven in Limburg. E.H.J.R. Lamkin, Tongerseweg 318, 6215 AC Maastricht, tel. 043-3479823/06-21974124 (b.g.g.), vanschaikestichting@nhgl.org.

Provincie

Het uitgeven van het Natuurhistorisch Maandblad wordt mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de provincie Limburg.

Limburg

*Uit ons Krijtland
is niet meer leverbaar*

UIT ONS KRIJTLAND

DOOR

E. HEIMANS

W. VERSLUYS - AMSTERDAM

een paar salamanders en een vuurpadje los; die hadden wij tot nu toe alleen hoog op de heuvels aangetroffen.

't Was al avond en de steenuiltjes gierden toen wij thuiskwamen. Ook de andere gasten hadden heel wat te vertellen van de verwoesting door de bui aangericht, maar eerst den volgenden dag zouden wij er het rechte van gewaar worden.

1 Steenuiltje.

DAAGS NA DE BUI.

Al heel vroeg waren wij uit de veeren, verlangend te weten, wat er nog over was

Spelt.

gebleven van het land van krijt en vuursteen. Nu, de schuurbeurt was grondig geweest,

233 ELI HEIMANS, ONDERWIJZER, PEDAGOOG EN POPULARISATOR VAN DE NATUURSTUDIE

Marga Coesèl

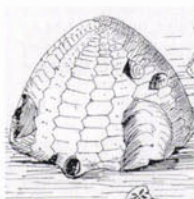
Eli Heimans (1861-1914) werd in Zwolle geboren. Reeds op jonge leeftijd had hij grote belangstelling voor de natuur. Behalve tot kenner van planten en dieren ontwikkelde hij zich ook tot een ervaren (amateur) geoloog en paleontoloog. Bekendheid kreeg hij vooral door zijn boek *Uit ons Krijtland* en zijn andere publicaties over Zuid-Limburg.

239 VAN HEIMANS GING DE STOOTKRACHT UIT. HIJ WAS DE EERSTE DE VERNIEUWENDE VISIE VAN E. HEIMANS OP HET NATUURONDERWIJS

A. van Loon †

In 1893 verscheen het boekje *De levende natuur, een handleiding bij het onderwijs in de kennis van planten en dieren op de lagere school, in het bijzonder voor grote steden* van E. Heimans. Het heeft grote invloed gehad op de ontwikkeling van het natuuronderwijs in Nederland.

243 DE FOSSIELENCOLLECTIE VAN ELI HEIMANS

Jaap Zwier

Eli Heimans' wens was de oprichting van een 'Natuurhistorisch Volksmuseum' in Amsterdam. Na zijn dood namen een aantal bewonderaars het initiatief hiertoe, maar helaas verhinderde de eerste wereldoorlog deze plannen. Wat restte was de aankoop van een fossielencollectie door de Eli Heimans Stichting, momenteel ondergebracht bij het Zoölogisch museum.

245 ZUID-LIMBURG, EEN LAND VAN BELOFTE VOOR ELI HEIMANS

Roel Steverink

Toen Eli Heimans Zuid-Limburg ontdekte, bezocht hij eerst het Geuldal, daarna de Sint Pietersberg en vervolgens stuitte hij op Epen, dat meteen één van zijn meest geliefde plekjes werd. Wat trok Heimans zo aan in dat "uiterste puntje" van Nederland?

249 JACOB HEIMANS, IN DE VOETSPOREN VAN ZIJN VADER

Marga Coesèl

Eli Heimans gaf zijn liefde voor de natuur en het landschap van Zuid-Limburg door aan velen. Eén van hen was zijn zoon Jacob. Jacob Heimans (1889-1978) ontwikkelde zich reeds op jeugdige leeftijd tot een uitstekend kenner van de Limburgse flora en fauna. Jacob zette het werk van zijn vader op het gebied van de popularisatie van de natuurstudie voort.

254 ONDER DE AANDACHT

255 BINNENWERK BUITENWERK

256 COLOFON

256 ADRESSEN STUDIEGROEPEN EN KRINGEN

BIJ DE VOORPLAAT

Tekening: E. Heimans door M.J.C. Kolvoort, vervaardigd voor een Heimansnummer van het tijdschrift *Mens en Natuur* in 1974.

Illustratie uit: *Van vlinders, bloemen en vogels* (HEIMANS & THIJSSÉ 1894)